

ním) rématem jen jeden
z na všechny vyčleněné
ěvem. X Petr se 'usmál.

užívá např. k vyloučení
sobotu a v neděli večer.
večer.

může naopak dojít k při-
zděčné) kompletaci vý-
hlediska výsledné podo-
ace se od sebe nicméně
pletace spíš než zdůraz-
Na rozdíl od kompletace
nutných doplnění; viz
í fakultativní a potenci-
ci. X (Matka) navštívila
né rozlišení mezi parce-
na základě širšího kon-

ýpovědi simulovat kom-
př. v ústních projevech
le pak o prostředek pře-

í uzavřenosti výpovědi,
nak enklitik, jednak vy-
e ožení. — Konečně se
stejného typu intonace
ty jsou spojeny jedním
?; Vyprovodil matku na

m slov specifikovaných
slova kontextovými sy-
jících příslušný logický
předne až do večera.
— Budu stále vzpomí-
é uviděl.

STYLISTIKA

POJEM STYLU

JAZYK, ŘEČ A STYL

Odborná literatura nabízí řadu **definic stylu**, které se od sebe značně 879 liší jak volbou nejbližšího nadřazeného pojmu, tak i volbou přívlastků, které nadřazený pojem omezují. Pro naše potřeby vystačíme s definicí, která přihlíží ke dvěma základním slohotvorným procesům – výběrovému (selekčnímu) a spojovacímu (integračnímu). Styl pak můžeme definovat jako výsledek výběru jazykových prostředků z množin prostředků konkurenčních (viz § 911). Vedle pojetí stylu jako výsledku procesu výběrového a spojovacího proniká v stylistických pracích i pojetí stylu jako samotného slohotvorného procesu při utváření komunikátu. Bude výhodné lišit **stylotvorný proces** od jeho výsledku termínem **stylizace**. Vytvořením nové lingvistické disciplíny – textologie – zúžila se kompetence stylistiky pro oblast spojování jazykových prostředků do textu. Integrace jazykových prostředků do textu probíhá totiž podle textových schémat (viz Syntax, § 847–848). Stylistika se pak zabývá jen výběrem textologických schémat.

Z definic stylu vyplývá, že styl je **záležitost řeči**, nikoli jazyka. O stylu 880 můžeme mluvit tam, kde je jazyk v komunikační akci. Pravda, lexikální a gramatické prostředky bývají někdy opatřeny v slovnících a mluvnících **stylistickou charakteristikou**, která zahrnuje různé stylové příznaky: knižnost, archaičnost (zastaralost), hovorovost, lidovost, slangovost aj. Jde tu o přesah stylistiky do lexikologie a gramatiky v tom smyslu, že se uvedením stylových příznaků poukazuje na komunikační oblast, v níž se ten nebo onen jazykový prostředek běžně objevuje (viz § 956). Máme-li na mysli skutečnost, že výběr jazykových prostředků

z konkurenčních množin a také výběr spojovacích schémat propůjčuje komunikátu jisté výrazové kvality, můžeme styl definovat i jako souhrn takových kvalit. Ty pak vypovídají o komunikační funkci, o podmínkách komunikace a ovšem i o vlastnostech a schopnostech původce komunikátu. Z tohoto hlediska lze styl považovat za souhrn přídatných informací o objektivních i subjektivních podmínkách komunikace. Přídatnými je nazýváme proto, že vyplývají ze stylistického zpracování informací základních, které jsou nesené lexikální, syntaktickou a textologickou stavbou promluvy. Ukažme vztah mezi informacemi základními a přídatnými na úryvku textu Vančurových Obrazů z dějin národa českého:

Přemysl, který se nazývá druhým jménem Otakar, byl šťasten ve všem podnikání a jeho jméno záhy učiněno jest známým v nesčetných krajích. Byl veliký nikoliv skrze války, ale spíše skrze obratnost a shodou příčin. I praví se, že se běh jeho vlády podobá běhu nějaké lodice, která táhne po větru.

Jaké jsou základní informace textu, který jsme uvedli? Čtenář se dovídá, že kníže Přemysl Otakar byl úspěšný v podnikání a že byl znám v četných krajích. Úspěchů dosahoval nikoli válkami, ale spíše obratností. Kromě toho mu přálo štěstí.

Jaké přídatné informace poskytuje styl uvedeného úryvku? Je zřejmé, že text vznikl v podobě psané, že má povahu oficiální a že autor měl při jeho tvorbě na mysli vzdělanějšího čtenáře. Kdo zná historii Vančurových Obrazů, může základní informace doplnit o informace týkající se volby tématu, která ovšem ovlivnila výběr výrazových prostředků. Autorovi šlo o to, aby za německé okupace země poskytl čtenářům historické „obrazy“, z nichž by mohli čerpat vědomosti o významu českého státu v minulosti a jimiž by mohli upevňovat národní sebevědomí. Nejen ve výběru témat, ale i ve stylistickém ztvárnění textu (zejména ve výběru prostředků hodnotících děje a jevy) je přítomná přídatná informace patriotická.

Ačkoli bychom podle tématu úryvku očekávali odborný styl historický, styl našeho úryvku odpovídá stylu uměleckému. Jsou v něm jazykové prostředky charakteristické pro estetizované užívání jazyka. Svědčí o tom perifrastická vyjádření *byl šťasten ve všem podnikání* (místo *byl velmi úspěšný*), *jeho jméno záhy učiněno jest známým* (místo *jeho jméno se brzo stalo známým*), hyperbola *v nesčetných krajích*, využívání předložky *skrze* ve významu, který se pociťuje jako silně knižní, biblický

metajazykový obrat *i praví se* a přirovnání obsažené v poslední větě. Styl úryvku podává informace i o autorových vyjadřovacích sklonech. V úryvku jsou aktivizovány prostředky knižní (např. *šťasten* m. *šťastný*, *učiněno jest známým* m. *stalo se známým*, *záhy* m. *brzo* aj.) a archaické (slovo tvorná podoba *lodice*, obrat *táhnout po větru*), což představuje Vančuru jako autora schopného kombinovat soudobé vyjadřovací zvyklosti s vyjadřovacími způsoby minulých dob. Značné stylistické rozrůznění jak lexikální, tak i skladebné stránky podává informaci o autorovi jako vynikajícímu znalci češtiny současné i starších fází jazyka. Můžeme také konstatovat, že Vančura patří k autorům, kteří silně aktualizují jazyk svých textů (tj. záměrně ho odlišují od běžného způsobu vyjadřování).

STYL PROMLUVOVÝ (SINGULÁRNÍ)

Každá promluva má svůj styl, i když si v některých komunikačních oblastech řečová praxe vynutila vytvoření výrazových formulí, které nedovolují výběr z konkurenčních možností. Je tomu tak např. ve vojenských a tělovýchovných příkazech, ve slovní složce dopravních značek, v orientačních nápisech v obcích a vůbec ve všech komunikačních oblastech, v nichž by volba mezi několika konkurenčními prostředky mohla způsobit nedorozumění nebo by mohla zpomalit akci následující po jazykové výzvě. Tím si také vysvětlujeme značně omezený výběr výrazových prostředků z konkurenčních množin v některých odborných komunikačních oblastech, např. v matematice a fyzice. Ani v těchto případech však nemůžeme tvrdit, že formulovitě komunikáty nemají styl. Proti jiným komunikátům jsou příznakově právě tím, že nevznikají aktuálním slohotvorným procesem, nýbrž přijetím celé předpisové nebo zvykové formule.

Tak např. rozkazové formulí *Čelem vzad!* nemůžeme přisoudit, pokud ovšem nebudeme přihlížet k mnohosti zvukových realizací tohoto rozkazu, nějaký individuální styl, ale budeme ji vždy chápat jako projev funkčního stylu direktivního, a to v daném případě stylu povelového. Podobně přiznáme obecnou stylovou hodnotu nápisu *Přejděte na druhou stranu*, popř. *Přejděte na protější chodník*, i když tyto nápisy byly převzaty jako formule. Patří zřejmě také k funkčnímu stylu direktivnímu, a to k jeho specifikaci příkazové. Stylovou hodnotu nemůžeme upřít ani nápisům na budovách (např. *Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity*), i když možnosti výběru jsou zde minimální (nabízí se např. obecnější označení *Masarykova univerzita* na prvním místě a připojení

názvu *Přírodovědecká fakulta* na druhém řádku). Tyto nápisové formule se řadí do stylu orientačního.

882 Styl konkrétní promluvy můžeme pojmenovat jako **styl promluvo-
vý**, a chceme-li vytknout jeho jedinečnost (singulárnost), jako **styl jedi-
nečný (singulární)**. Konkrétní původce promluvy ho vytváří výběrem
a spojováním jazykových prostředků, které vyhovují daným podmínkám
komunikace a splňují konkrétní komunikační cíl. Vidíme tedy, že jak
výběr jazykových prostředků, tak i volba spojovacích schémat pro kon-
krétní promluvu je omezena komunikačními faktory, které můžeme ozna-
čit jako objektivní. Při popisu promluvového stylu musíme přihlížet k to-
mu, jaké výběrové a textotvorné možnosti dávaly autorovi příslušné
komunikační podmínky a funkce promluvy.

Mezi ně zahrnujeme:

1. mluvenou nebo psanou realizaci promluvy, u mluvených projevů
pak možnost nebo nemožnost předběžné přípravy,
2. přítomnost nebo nepřítomnost adresáta a možnost nebo nemož-
nost navázat s adresátem přímý kontakt,
3. zaměření na jistý typ adresáta nebo vyřazení adresního faktoru
z komunikace,
4. monologičnost nebo dialogičnost komunikace,
5. zřetel k oficiálnímu nebo familiárnímu prostředí,
6. komunikaci zaměřenou na informace věcné nebo komunikaci s es-
teticckoaktualizačním záměrem,
7. obecnou komunikační funkci (konverzační, epistolární, odbornou
s různou mírou odbornosti, administrativní, hospodářskou, propa-
gační, publicistickou, direktivní, orientační aj.),
8. vyvázanost z komunikativní situace.

Příklad na promluvový styl není třeba uvádět, libovolná promluva se
vyznačuje singulárním stylem. Je však třeba počítat s tím, že komuni-
kační podmínky, funkce a zvyklosti mohou stylovou singulárnost pro-
mluvy zrušit a mohou přinutit původce promluvy k přijetí stylu bez in-
dividuálních výrazových znaků. Běžné jsou pak případy, kdy je výběr
výrazových prostředků omezen jistými výrazovými zvyklostmi. Tak je
tomu např. v konverzační promluvě vyjadřující omluvu, kde se nabízí
jen omezená množina ustálených formulí: *Promiňte // Promiňte prosím*
(se zdůrazněním zdvořilosti) // *Prosím za prominutí* (s menší adresnos-
tí) // *Omlouvám se // Pardon* (formule přejetá z francouzštiny, s nevyjá-
dřenou adresností a s hovorovým odstínem) // *Sorry* (formule z anglič-
tiny se stejnými vlastnostmi jako *Pardon*, ale zřejmě mladší).

Zjišťujeme-li, jak jazykové prostředky reagují na tu nebo onu komunikační situaci nebo jak plní jistou komunikační funkci, opouštíme pole konkrétních promluv a dostáváme se do oblasti zobecněného uplatňování řeči v **promluvových typech**. Jsou-li tyto typy vázány na obecně definovatelné komunikační podmínky objektivní, mezi něž můžeme zahrnout i komunikační funkce, dospíváme k pojmu promluvových typů objektivních. Rozdíly ve stylu promluv mohou však být způsobeny rozdílnými vlastnostmi a schopnostmi původců (subjektů) promluv, tedy rozdílnými faktory subjektivními. Zobecnovacím postupem můžeme pak stanovit promluvové typy subjektivní. Patří-li komunikant např. k psychickému typu podléhajícímu snadno emocím, budou se jeho promluvy lišit od promluv komunikanta, který vědomě emoce potlačuje nebo který je citovým vzruchům nepřístupný. V rámci subjektivních typů lze tedy při tomto směru zobecnování lišit typ emoční a typ emočně neutrální, který může při zdůrazňování racionálních postojů přecházet v typ racionální. Skutečnost, že každá promluva patří k jistému promluvovému typu, projevuje se v singulárním stylu přítomnosti takových stylových vlastností, které jsou pro daný promluvový typ příznačné.

Jako příklad můžeme uvést pozdravnou formuli napsanou na pohlednici:

*Milý Dušane,
posílám Ti srdečný pozdrav z Karlových Var.
Tvůj Jan*

I tento krátký písemný projev má svůj singulární styl, ale ten se v daném případě neodlišuje od stereotypní stylizace podobných přátelských pozdravů. Autorovi nešlo o sdělení nové informace, nýbrž pouze o podání důkazu, že i v cizím prostředí myslí na svého přítele. Proto se nesažil najít nějaké osobité vyjádření: sáhl po pozdravné formuli, která je typická pro epistolární promluvový typ, a obměnil ji jen dosazením vlastních osobních jmen a příslušného jména místního.

Přes formulovitost uvedené promluvy jí nemůžeme upřít singulární styl. Záleží právě ve výběru dané formule a v jejím favorizačním zaměření (*milý, srdečný, Tvůj*). Důvěrné zabarvení jí dodává užití 2. osoby singuláru. Máme-li na zřeteli, že jde o promluvu psanou, je její jedinečnost posílena grafickou úpravou, která sice zachovává zvyklostní rozvržení na oslovení, vlastní zdravici formuli a podpis, ale má svou osobitost v uspořádání těchto tří složek promluvy. V citované promluvě je tedy přítomen pozdravný epistolární typ, ale zároveň se v ní uplatňují

výrazové prvky, které jí dodávají charakter singulárnosti. Poznamenejme, že jedinečnost pozdravu je obvykle posílena uvedením data jeho napsání a celkovým rozvržením promluvy na pohlednici. I výběr pohlednice, třebaže už nejde o akt jazykový, přispívá k singulárnosti stylu pozdravu.

STYLY OBECNÉ

- 884** Od nekonečné rozmanitosti promluвовých stylů dospíváme zobecňovacími pochody ke **stylům obecným**. Zobecňování může ovšem postupovat různými směry a může se zastavit na různých úrovních. Mají-li mít zobecňovací postupy význam pro řečovou praxi, je třeba zvolit takový směr zobecňování, který vede k obecnému stylu se zřetelnými výběrovými a spojovacími tendencemi. Také volba stupně zobecňování závisí na tom, poskytnete-li výsledky užitečné pro stylizační praxi.

Např. v rámci komunikace publicistické se směr stylistického zobecňování řídí požadavky jednotlivých žánrů. Může však být určen obecnou povahou masových sdělovacích médií, neboť ta poskytují rozdílné podmínky pro šíření informací a pro ovlivňování adresátů. Výsledkem zobecňování budou v daném případě nejméně tři obecné publicistické styly, a to novinářský, rozhlasový a televizní. Zvýšíme-li stupeň zobecnění, ztratí se diference mezi těmito publicistickými oblastmi a místo tří publicistických stylů dostaneme jeden, který bude vymezen obecněji. Zůstaneme-li však u nižšího stupně zobecnění, dostaneme odpověď na otázku, jaký vliv má příslušný druh masových médií na výběr a spojování jazykových prostředků v promluвах. Odhlédneme-li při vyšším stupni abstrakce od rozdílných médií, můžeme vymezit obecný publicistický styl proti jiným funkčním stylům.

Podobně lze obhájit praktický význam zvyšování zobecňovacího stupně v oblasti komunikace odborné: nejprve se můžeme zaměřit např. na styl jednotlivých matematických disciplín, pak si klást otázku po stylu matematiky jako celku, potom připojit k matematice geometrii a vymezit styl matematicko-geometrický, dále zvýšit zobecnění na styl matematicko-fyzikální atd. Tímto postupem dospějeme až ke krajně obecnému stylu odbornému. Všechny stupně zobecnění mají svůj smysl, protože jimi získáváme poznatky pro stylistickou praxi.

- 885** Při zobecňování ve stylistice je účelné zavést pojem **slohotvorných** neboli **stylotvorných faktorů**. Jsou to takové faktory, které mají větší nebo menší vliv na výběr výrazových prostředků a na způsoby jejich

ulárnosti. Poznamenej-
na uvedením data jeho
pohlednici. I výběr po-
vá k singularnosti stylu

stylů dospíváme zobec-
vání může ovšem postu-
ch úrovních. Mají-li mít
i, je třeba zvolit takový
a se zřetelnými výběro-
pně zobecňování závisí
tační praxi.

měr stylistického zobec-
že však být určen obec-
ot' ta poskytují rozdílné
ní adresátů. Výsledkem
ři obecné publicistické
výšíme-li stupeň zobec-
ými oblastmi a místo tří
ude vymezen obecněji.
dostaneme odpověď' na
médií na výběr a spojo-
alédneme-li při vyšším
vymezit obecný publi-

iní zobecňovacího stup-
žžeme zaměřit např. na
si klást otázku po stylu
atice geometrii a vyme-
obecnění na styl mate-
ne až ke krajně obecné-
ní mají svůj smysl, pro-
raxi.

pojmem slohotvorných
aktory, které mají větší
ků a na způsoby jejich

integrace do textu. Snad nemusíme poznamenávat, že i pojem sloho-
tvorných faktorů podléhá zobecňování a že se každý faktor může podle
stupně generalizace umístit mezi pólem nejnižšího zobecnění a pólem
zobecnění nejzazšího, které má ještě cenu pro stylistickou praxi.

Slohotvorné faktory jsou zřetelně dvojího druhu: **objektivní** a **sub-
jektivní**. První druh záleží v podmínkách a funkcích komunikace a vůči
původcům komunikace se uplatňuje jako objektivně daná regulace vý-
běru a spojování výrazových prostředků. Protože se komunikant, chce-
li dosáhnout splnění svého komunikačního záměru, musí této regulaci
podrobit, můžeme objektivní slohotvorné faktory pojmenovat i jako **fak-
tory mimopersonální**. Druhý druh faktorů je spjat s osobou nebo s ty-
pem komunikujícího subjektu, odtud jeho název **faktory subjektivní**
nebo **personální**. Je pochopitelné, že uplatnění subjektivních faktorů je
v konkrétních promluvách a také v promluvočných typech limitováno
faktory objektivními. V řečové praxi je ovšem rozhranění faktorů ob-
jektivních a subjektivních méně ostré, protože individuální řečové cho-
vání komunikanta může v jisté míře ovlivňovat intenzitu působení fak-
torů objektivních.

STYLY OBJEKTIVNÍ

Zobecňováním po linii objektivních slohotvorných faktorů dospívá- **886**
me k vyčlenění jednotlivých **objektivních stylů**. Omezíme se však na
takové faktory, které ovlivňují výběr a spojování výrazových prostřed-
ků natolik, že k nim lze přiřadit objektivní styly.

Tabulka objektivních stylů

Objektivní faktory	Objektivní styly
1. Mluvený X psaný (popř. tištěný) způsob komunikace; v ústní komunikaci nemožnost X možnost přípravy	Styly projevů mluvených X styly projevů psaných (tištěných); styly mluvených projevů nepřipravených X připravených
2. Přítomnost adresáta (přímá a zprostředkovaná) X jeho nepřítomnost	Styly (přímo a zprostředkovaně) kontaktní a nekontaktní
3. Zaměření na jistý typ adresáta	Styly adresní
4. Podmínky pro monolog X situace dialogická	Styly monologické X dialogické
5. Prostředí oficiální X neoficiální	Styly oficiální X familiární

6.	Komunikační funkce věcná X estetická	Funkční styly věcné X estetizované
7.	Vyvázanost z komunikační situace	Styly komunikačně nezávislé

Není třeba připomínat, že mezi jednotlivými objektivními faktory jsou dosti značné průniky, a že se tedy ani charakterizace objektivních stylů nemůže vyhnout průnikům při zjišťování výběrových a integračních tendencí typických pro ten nebo onen objektivní styl. Ze všech objektivních faktorů nejvíce ovlivňují výběr a integraci výrazových prostředků faktory funkční.

887 Ad 1. **Mluvený** (zvukový) nebo **psaný**, popř. **tištěný** (grafický) **způsob komunikace** nelze považovat jen za záležitost technickou. Volba toho nebo onoho realizačního prostředku má značný vliv i na styl komunikátu. Především zde bývá rozdíl mezi přesností výběru prostředků lexikálních a také mezi koherencí syntaktickou a textovou (viz § 930). Časová tíseň v nepřipraveném mluveném projevu nutí mluvčího k rychlému výběru lexika i k rychlé volbě syntaktických i textových schémat, a to takových, která počítají s tím, že mluvený projev uplývá s časem. Naproti tomu původce psaného textu má obvykle možnost provádět uvážlivý výběr z konkurenčních množin. Záleží tu ovšem na závažnosti psané promluvy. Čím větší význam se psanému komunikátu přikládá, tím větší úsilí se obvykle věnuje jeho formulaci. Také zřetel k adresátovi psaného komunikátu rozhoduje o pečlivosti výběru výrazových prostředků a o jejich skloubení do textu.

Mluvená komunikace, zejména probíhá-li za přítomnosti adresáta, má výhodnější podmínky v tom, že si mluvčí může ověřovat vliv komunikace na adresáta a podle toho upravovat vlastnosti komunikátu. Může např. zvýšit explicitnost projevu, nebo se naopak rozhodnout pro jeho větší nebo menší implicitnost. Vedle krajně implicitního sdělení *Pojedu do lázní* lze si představit řadu komunikačních variant s dalšími informacemi až po podrobné vylíčení všech okolností, které souvisí s cestou do lázní. Mluvčí může také podle změněných podmínek komunikace změnit rozvržení komunikátu. Např. nezačne vyprávěním o své chorobě, nýbrž na první místo komunikátu dá informaci o příštím pobytu v lázních a pak teprve, zjistí-li pro to vhodné podmínky, rozhovoří se o své nemoci.

Při mluvené komunikaci je možné syntaktickou kondenzací, záležící ve zhušťování vět do podoby větných členů, měnit podle odhadu, v jaké míře je adresát schopen kondenzovaný komunikát vnímat. Místo zhuš-

y věcné X

ikačně nezávislé

ektivními faktory jsou
ace objektivních stylů
ých a integračních ten-
yl. Ze všech objektiv-
ýrazových prostředků

šitěný (grafický) způ-
ost technickou. Volba
ěný vliv i na styl ko-
stí výběru prostředků
textovou (viz § 930).
nutí mluvčího k rych-
i textových schémat,
rojev uplývá s časem.
ně možnost provádět
o všem na závažnosti
komunikátu příkládá,
Také zřetel k adresá-
běru výrazových pro-

přítomnosti adresáta,
e ověřovat vliv komu-
sti komunikátu. Může
rozhodnout pro jeho
nitního sdělení *Pojedu*
ant s dalšími informa-
ré souvisí s cestou do
nek komunikace změn-
ěním o své chorobě,
šitím pobytu v lázních
ovoří se o své nemoci.
i kondenzaci, záležití
podle odhadu, v jaké
t vnímat. Místo zhuš-

těné výpovědi *Na doporučení svého lékaře jsem se rozhodl léčit se v lázních* lze zvolit živější, dekonenzovanou výpověď *Jak mi to doporučil můj lékař, rozhodl jsem se, že se budu léčit v lázních*. Teprve v průběhu ústní komunikace může mluvčí oživit dialog užíváním kontaktních prostředků, např. *Viš, v létě pojedu do lázní*. Všechny tyto úpravy a mnohé další jsou autorovi psaného komunikátu odepřeny. Vydáním psaného komunikátu z rukou ztrácí možnost – kromě některých výjimečných případů – cokoli na něm měnit.

Mluvená komunikace poskytuje mluvčímu řadu výrazových výhod 888 plynoucích ze zvukové realizace komunikátu. Podle svého komunikačního záměru musí sice mluvčí zvolit ustálený typ intonačního schématu, ale v jeho rámci se mu nabízí výběrová množina intonačních realizací. Např. imperativní výpověď *Zavři dveře* může být vyslovena v několika intonačních variantách, které ji mohou modifikovat na jedné straně jako doporučení k vlastnímu rozhodnutí (= 'Nezavřel bys dveře?'), na druhé straně pak jako strohý rozkaz (= 'Okamžitě zavři dveře!'). Mezi těmito výrazovými póly se umísťuje řada modifikací příkazu, které můžeme označit jako prosbu (= 'Zavři dveře, prosím'), přání, popř. doporučení (= 'Měl bys zavřít dveře'), naléhavé přání (= 'Ať už zavřeš dveře!') apod. V psané komunikaci je k tomu třeba metajazykových prostředků, explicitních příslovcí a částic, různých modálních modifikací slovesa, grafických znaků, např. vykřičníku aj.

Podobným nositelem významových diferencí mohou být modifikace prozodického schématu dynamického. Jde tu nejen o volbu síly hlasu pro celou výpověď, ale především o rozdíly v důrazu, se kterým mluvčí vysloví jednotlivé části výpovědi. Podobně jako u schémat intonačních pracuje zde s množinou výběrových schémat dynamických, kterými nejen dosáhne splnění svého sdělného záměru, ale zároveň modifikuje výpověď po stránce významové.

V některých případech může vést volba jiného dynamického schématu dokonce ke změně významu výpovědi. Např. výpověď *Koupele všem neprospívají* má rozdílný význam podle toho, spočívá-li větný přízvuk na zájmenu *všem*, nebo na přísudkovém slovese *neprospívají*. V prvním případě se tvrdí, že všichni lidé mají z koupelí neprospěch, v druhém se negativní účinek koupelí připisuje jen některým jejich uživatelům. V psané komunikaci bychom sice mohli naznačit větný přízvuk na zájmeně *všem* podtržením tohoto tvaru, ale obvykle kompenzujeme chybějící dynamický prostředek slovoslednou úpravou podle objektivního pořadu aktuálního členění výpovědi (*Koupele neprospívají všem*).

Koncové postavení zájmena *všem* tu spolehlivě signalizuje, že jde o jádro (réma) sdělení a že toto jádro je nositelem větneho přízvuku (viz Syntax, § 829).

Případ, který jsme uvedli, je však krajním důsledkem přesouvání větneho důrazu. Jinak jsou běžné případy, kdy se zhruba tentýž obsah výpovědi vyjadřuje množinou variant její dynamické realizace. Tak je tomu např. ve výpovědi: *Každý musí za svou pravdou stát*. Uvedená výpověď může mít větný důraz na slovech *každý*, *musí*, *za* a *stát* a při zdůrazněném chápání slova *pravda* lze dokonce počítat s pátou eventualitou: s přenesením důrazu na toto slovo.

889 Psaná komunikace má sice k dispozici aktuální členění, ale toto slovosledné schéma je příliš obecné, než aby mohlo vyjádřit všechny významové odstíny nesené variantami zvukově dynamického uspořádání výpovědi. Bohatství zvukových prostředků nemůže být vyváženo ani grafickými možnostmi psaného komunikátu:

1. volbou jiného typu písma, např. kurzivy v textu tištěném antikvou,
2. užitím velkých písmen (majuskulí) místo běžných malých písmen (minuskulí),
3. proložením nebo ztučněním písma,
4. nahrazením černé nebo šedé barvy jinou barvou, nejčastěji červenou,
5. různými způsoby podtrhávání písma.

Příklady na grafické zdůrazňování kurzivou, majuskulemi a proložením písma:

*Co nového? Čechům se ztratila **zátk**a a v zemi se jim udělala díra a skrz ni již přes dvě stě let teče do Němec štáva; vypůjčili si od Němců špunt a zašpuntovali, ale nepomáhá, pokud se **zátk**a nenajde* (K. Havlíček Borovský).

*A hlavně **BYLA NADĚJE**, které jsme věřili. Ani minutu, ani vteřinu jsme nezapochybovali, že válku proti fašismu a násilí vyhrájeme* (J. Werich).

*„Základem všeho je organizace. Proti profíkům, které mají v politice oni, nemůže stavět **p o ř á d** jenom myšlenky!“* (J. Škvorecký).

Střídání barev ke zdůraznění důležitosti informace nacházíme hlavně v reklamě, v některých druzích publicistiky, v učebnicích a v různých

textech odborné popularizace. Pokud jde o podtrhávání slov nebo výpovědí, setkáváme se s ním především v textech psaných rukou nebo na psacím stroji, mnohem řídkěji v textech tištěných.

Dalším výrazovým prostředkem, kterým komunikace mluvená předčí komunikaci psanou, jsou významotvorné pauzy. Stranou ponecháváme pauzy hezitační (váhavé), které nejsou nositeli významu. Ty totiž vstupují do komunikátu obvykle bez záměru mluvěcího, jsou nejčastěji důsledkem ztráty řečnické perspektivy. V některých případech však poskytují vnímateli promluvy informaci o psychickém stavu mluvčího. Původce promluvy, zejména má-li řečnické schopnosti, může vsouvat významotvorné pauzy i mezi kratší významové úseky promluvy. Rozhojňování pauz bývá pak spojeno se zpomalením celkového tempa promluvy, naproti tomu potlačování pauz se děje obvykle při zrychlování tempa. Jedním z důvodů pro segmentaci promluvových úseků pauzami bývá záměr mluvěcího dodat promluvě odstín informační závažnosti nebo jí propůjčit slavnostní ráz.

Při zvukové realizaci psané promluvy se nabízejí různá realizační tempa a různé míry frázování textu. V psané promluvě se kladení interpunkčních znamének nekryje s možnostmi užívání pauz v promluvě mluvené. Musíme mít na zřeteli, že se česká interpunkce ze značné části řídí hledisky syntaktickými, takže nevystihuje frázování mluveného textu. V některých případech lze však čárkou přece jen naznačit místa vyhrazená pro významotvornou pauzu. Je tomu tak např. u L. Vaculíka (v jeho textu se však nabízí víc pauz, než kolik signalizují čárky):

Jaro je osobní dar zeměkoule nám, lidem chladnějšího pásma. Zvířata a rostliny by jistě daly přednost rovnoměrnému běhu životní síly a osudu, bez těch zimních poklesů a přeryvů.

Poznamenejme, že psaná komunikace má proti komunikaci mluvené výhodu v různosti interpunkčních znamének. Autorům se vedle čárky nabízejí další interpunkční prostředky: středník, dvojtečka, pomlčka, závorky aj. Užívá se jich k diferenciaci vztahů uvnitř výpovědi i mezi částmi textu; viz Syntax, § 850.

Ad 2 a 3. Značný vliv na styl komunikátů má slohotvorný faktor, **890** který záleží v **přítomnosti** nebo **nepřítomnosti adresáta** promluvy a v **zaměření na jistý typ adresáta**. Je zřejmé, že tu jde o komunikaci ústní, ale ta může být zajišťována i různými technickými prostředky. Přítomnost adresáta dává mluvčímu především možnost, aby hodnotil

předpoklady vnímatele pro porozumění promluvě. Různý stupeň obecné i odborné vzdělanosti adresáta nutí mluvčího ke změnám ve výběru výrazových prostředků a také ve způsobu jejich užívání. Při odborné vzdělanosti adresáta se mluvčí nemusí vyhýbat termínům a nemusí vymezovat jejich obsah. Konverzace s odborně vzdělaným adresátem se obvykle vyznačuje i jinými prostředky výrazové úspornosti: větší vět-nou kondenzací a souvět-nou složitostí. Naopak nedostatek odborného vzdělání vnímatele promluvy nutí mluvčího k omezování odborných termínů a k definování těch odborných slov, u nichž předpokládá, že adresátovi nejsou známa. Regulaci stylu si ovšem vyžaduje i různá úroveň obecného vzdělání adresáta. Čím je jeho vzdělání vyšší, tím větší výběr výrazových prostředků se mluvčímu nabízí a tím více může zvýšit míru prostředků intelektuálních.

Ještě důležitější je ta okolnost, že přítomnost adresáta umožňuje mluvčímu, aby s ním navázal přímý komunikační kontakt. V tomto případě má k dispozici znaky mimické a gestikulační, nabízejí se mu různé prostředky kontaktní, může určit podle reakcí adresáta různou míru expresivnosti promluvy a hlavně může podle jeho chování regulovat tematiku promluvy, její výrazovou zhuštěnost nebo rozvolněnost, její rozsah apod. Všechny tyto výběrové možnosti se mluvčímu nabízejí i při dialogu telefonickém, chybí jen možnost uplatňovat mimiku a gestikulaci.

- 891 Ad 4. Další objektivní faktor, který záleží v monologickém nebo dialogickém způsobu komunikace, vede k diferencím mezi **styly monologickými** a **dialogickými** a týká se zase především komunikace mluvené. Jak jsme ukázali výše, přechod k promluvám dialogickým tvoří ty monologické promluvy, které mají svého cíleného adresáta. Vyznačují se dvěma typy prostředků charakteristických pro dialog: významotvornou mimikou a gestikulací a prostředky kontaktními. Dialog vzniká tam, kde přítomný adresát přejímá v jistých momentech mluvní aktivitu a po ukončení nebo přerušení svého projevu ji odevzdává druhému mluvčímu.

Má-li dialog probíhat v klidné atmosféře, vyžaduje ode všech svých účastníků dialogickou kázeň. Jednotlivé repliky mají mít rozsah únosný pro druhého účastníka dialogu, v žádném případě by neměly mít podobu delších monologů. Po vyčerpání replikového času by účastníci dialogu měli odmlkou naznačovat, že očekávají vstup druhého účastníka do dialogu. „Skákání do řeči“ může být společensky únosné, jestliže druhý účastník dialogu přerušuje příliš dlouhé, monologizující repliky

vě. Různý stupeň obecnosti se projevuje ve výběru slov a v užívání. Při odborném mluvení se používají odborné termíny a nemusí vyžadovat vysvětlení. U zdělaným adresátem se používá méně úspornosti: větší věty, méně stručnosti, méně nedostatku odborného jazyka. U méně zdělaných adresátů se očekává méně omezování odborných termínů. Předpokládá se, že méně zdělaný adresát vyžaduje i různá úrovně zdělaní vyšší, tím větší množství a tím více může zvy-

šší adresáta umožňuje mluvit méně stručně. V tomto případě méně zdělaný adresát nabízí se mu různé prostředky různou mírou exotického chování regulovat tempo a rozvolněnost, její rozvolněnost, její rozvolněnost nabízejí i při mimiku a gestikulaci.

monologickém nebo dialogickém mluvením mezi styly monologickým a dialogickým. Většími prostředky komunikace mluvením dialogickým tvoří tyto styly adresáta. Vyznačují se ovládnutím dialogu: významotvornými prostředky. Dialog vzniká v průběhu mluveních aktivit mluvením a zdává druhému mluv-

čuje ode všech svých aktivit. Většími prostředky by neměly mít podobu otázek. Časem by účastníci dialogu měli být upraveni druhého účastníka méně úsporně, jestliže monologizující repliky

prvního účastníka nebo jestliže téma takové přerušující repliky úzce souvisí s tématem přerušené promluvy a odsun vstupu do dialogu by ohrozil potřebnou výměnu názorů.

Úspěšnost dialogu záleží především v respektování tematiky zvolené původcem úvodní dialogické promluvy. Udržení původní tematiky se projevuje po stránce jazykové tím, že se v replikách opakují lexikální prostředky nebo jejich synonyma a že se sousední repliky doplňují při užívání syntaktických schémat; vznikají tak typické syntaktické útvary švové. Lexikální a syntaktické sepětí sousedních replik může být zajištěno i otázkami, na které pak druhý účastník dialogu reaguje úplnými nebo eliptickými odpověďmi.

Zvláštností dialogického stylu bývají vedle otázek podněcujících k dalším informacím i komentáře k promluvě spoluúčastníka dialogu. Mívají často formu nominálních vět a nezřídka se v nich objevují lexikální prostředky s emocionálním zabarvením. Čím více má dialog familiární charakter, tím více v něm bývá prostředků běžně mluveného jazyka. Naopak zvyšující se stupeň oficiálnosti dialogu vykonává na účastníky tlak, aby zachovávali spisovnou normu nejen v oblasti hláskoslovné a tvaroslovné, ale i při výběru lexika a při syntaktické stavbě replik. Příklad dialogického stylu, který zůstává v hranicích spisovné normy, můžeme čerpat z Havlovy hry Pokoušení:

Foustka (když spatří *Fistulu*, lekne se a vykřikne):

Co tady děláte?

Fistula: Čekám na vás –

Foustka: Jak jste se sem dostal?

Fistula: Komínem ne, jak se snad obáváte. Dveřmi, které mi laskavě otevřela paní *Houbová*, než šla na nákup, protože jsem jí vysvětlil, jak naléhavě se mnou potřebujete mluvit a že před domem bych na vás mohl vzhledem ke své chromé noze jen stěží čekat –

Foustka: Takže jste ji obelhal, jak je vám podobné –

I když úryvek je vzat z dramatického textu, který vlastně dialog jen zobrazuje, můžeme na něm demonstrovat některé základní vlastnosti dialogického stylu. První dvě promluvy *Foustkovy* mají formu otázek a podle komunikační situace jsou provázeny emocionální intonací. Repliky *Fistulovy* a také poslední replika *Foustkova* jsou opatřeny na konci znakem pro neukončení výpovědi, který zároveň naznačuje přerušeni

replik. Na Foustkovu otázku *Jak jste se sem dostal?* odpovídá Fistula eliptickými větami *Komínem ne ... Dveřmi ...* Eliptický ráz má ve Foustkově replice i důsledková věta uvozená spojkou *takže*.

- 892 Ad 5. Důležitý je objektivní slohotvorný faktor, který reguluje výběr výrazových prostředků a jejich spojování v komunikátu podle **komunikačního prostředí**. To může být v různé míře důvěrné (familiární), nebo naopak může nabývat různého stupně oficiálnosti. Původce komunikátu pak volí řečové chování podle daného prostředí. Pro zjednodušení budeme uvažovat o protikladu stylu familiárního a oficiálního, ve skutečnosti se mezi krajní familiárností promluvy a její strohou oficiálností umísťuje řada postojů s různým stupněm familiárnosti na jedné straně a oficiálnosti na straně druhé.

Rozdíl mezi **stylem familiárním a oficiálním** je zvláště zřetelný v komunikaci ústní. Týká se všech úrovní jazyka od výslovnosti až po textová schémata. Familiární prostředí neklade překážky pro užívání nespisovných útvarů národního jazyka: podle zvyku účastníků familiární komunikace to může být místní nářečí, místní městská mluva, interdialekt nebo obecná čeština. U některých mluvčích (více na Moravě a ve Slezsku než v Čechách) se zde uplatňuje mluvená varianta spisovného jazyka, zbavená knižních prvků a doplněná o ne plně spisovné (substandardní) prostředky v těch případech, kdy ve spisovné češtině dosud nebyla obsazena přechodně uprázdněná pozice stylově neutrální. Jako příklad lze uvést nespisovné tvary Instr. pl. na *-ma* nejen u feminin (*žena-ma*), ale i u maskulin a neuter (*pánama, městama*). Vůbec můžeme konstatovat, že se čeští mluvčí kromě přísně oficiálního prostředí více nebo méně odchylojí od spisovné normy a že se v neoficiálním prostředí považují takové odchylky za zcela běžný příznak konverzace nebo familiární korespondence.

Se vzrůstající oficiálností komunikačního prostředí roste i tlak na výběr výrazových prostředků patřících do spisovné normy. Užití prvků nespisovných, pokud není motivováno tematikou promluvy, považuje mnoho uživatelů češtiny za prohřešek proti oficiálnímu stylu. Ten je naopak otevřen pro prostředky knižní, a nabývá-li oficiální promluva slavnostního zabarvení, jejich frekvence v komunikátu obvykle vzrůstá. Proti familiárnímu stylu, do kterého vnikají často lidové idiomy, se oficiální styl omezuje na idiomatiku bez lidového zabarvení a často se obohacuje o řečnické tropy a figury.

- 893 Rozdíl v komunikačním prostředí se zřetelně projevuje na výběru syntaktických schémat, což je diktováno odlišnými požadavky výrazo-

vé úspornosti. Zatímco familiární styl inklinuje k syntaktické jednoduchosti, ve stylu oficiálním se obvykle setkáváme s větší složitostí. V mluvené oficiální komunikaci je míra syntaktické složitosti regulována podle řečnických schopností mluvčího. Ve familiárním stylu pozorujeme sklon k menší koherentnosti komunikátu, naopak s posilováním oficiálnosti stupeň koherentnosti textu vzrůstá (viz § 930). S tím souvisí i frekvence kondenzátů (viz § 932), která mluví zřetelně pro styl oficiální. Pokud jde o syntax souvětňnou, ve familiárním prostředí lze zjistit tendenci k implicitnosti ve vyjadřování vztahů, což se nejvýrazněji projevuje juxtaponováním vět. Naopak prostředí oficiální přeje explicitnosti. Poznamenejme ještě, že familiární styl bývá emocionálnější, oficiální pak citově zdrženlivější. Mimo volbu expresivních lexikálních prostředků se to projevuje především ve slovosledných schématech aktuálního členění: ve familiárním stylu bývá frekvence subjektivního pořadu vyšší než ve stylu oficiálním.

V psané komunikaci bývá familiární styl (především styl důvěrné korespondence) obvykle bližší spisovné normě, než je tomu v komunikaci mluvené. Je to způsobeno tím, že se psaní spojuje s užíváním spisovné normy. Kromě důvěrné korespondence a osobních záznamů nabývají všechny komunikáty, zejména jsou-li tištěny, víceméně veřejné povahy. Dodejme ještě, že oficiální mluvená komunikace bývá často připravena písemně, a že má proto řadu znaků komunikátů psaných.

Jako příklad pro rozdíly mezi oficiálním a familiárním způsobem vyjadřování můžeme uvést recept na přípravu *jablíček v županu* v tištěné kuchařce a ústní pokyny podávané hospodyní:

Oficiální text (1):

Oloupaným jablíčkům vyrazíme ostrou trubičkou nebo nadvakrát škrabkou na brambory jádřinec. Z těsta nakrájíme rádílkem čtverčky tak velké, abychom do nich mohli jablíčka vázat. Na každý postavíme jablíčko, otvor naplníme zavařeninou a protilehlé cípky přes jablíčko spolu spojíme, jako když vážeme koláče. Přitiskneme je dobře a těsto nahoře potřeme vejcem. Jablíčka srovnáme na plech, prudce je zapečeme a pomaleji dopékáme. Horké cukrujeme.

Familiární pokyny (2):

Jabka oloupu, ale nechám je v celku. Opatrně vykrojím jaderník. Mezitím si připravím těsto, může být kupovaný listový. Vyválím silnější placku a rádílkem nakrájím větší čtverce. Doprostřed čtverce

posadím jabko. Na místo po jaderníku dám zavařeninu. Jabka zabalím do těsta a okraje přilepím žloutkem. Naskládám je na plech a dám do horký trouby. Když sou upečený, pořádně je pocukruju.

Text (1) dodržuje spisovnou normu, kdežto v textu (2) zjišťujeme některé odchylky: *jabka*, úžení *é* v *i* (*kupovaný listový těsto, do horký trouby*), nespis. shodu *upečený jabka*, 1. os. sg. *pocukruju*, 3. os. pl. *sou*. Rozdíl v čísle slovesných tvarů je dán jinou komunikační zakotveností obou textů. Termíny *jadřinec* a *jaderník* jsou synonymní, odlišné řešení vzniklo subjektivním rozhodnutím autorů obou textů. Text (1) se vyznačuje větší explicitností a koherencí než text (2). Pokud jde o syntaktickou kondenzaci, není mezi oběma texty rozdíl (v textu (1) čteme jen kondenzát *oloupaný*). Nekondenzovanost lze považovat za charakteristický znak nejen mluvených textů familiárních, ale i psaných v různých kuchařských knihách.

Jako příklad psaného textu s familiárním zabarvením může posloužit úryvek z osobních zápisků básníka J. Zábrany:

Nejtragičtější den mého života: 25. únor 1948. Nebo už ten, myslím květnový, den z roku 1946, kdy jim voliči dali většinu hlasů a všechno tak rozhodli nebo aspoň strašně zjednodušili. Já nekrčím rameny, když se mě někdo ptá, kdo je odpovědný za ten zlý sen, tu noční můru, která v téhle zemi kraluje už pětadvacet let – já to vím: voliči z roku 1946, z toho nevinného roku plného nadějí – ti hodili do urny osud celých dalších generací ...

Vzhledem k tomu, že autorem tohoto zápisu je slovesný umělec, obsahuje uvedený text i několik prostředků aktualizovaných (např. *všechno ... strašně zjednodušili; já nekrčím rameny; noční můra, která v téhle zemi kraluje*). Jinak jsou texty s větším nebo menším familiárním zabarvením běžné v umělecké literatuře, ale v ní jde o zobrazování familiárních komunikátů, nikoli o vlastní familiární styl. K autorům, kteří zobrazují familiární dialogické prostředí, patří např. O. Pavel:

*Tatínek nepřišel domů nadšený, spíš zkroušený. Povídal mamince: „Herma, se skříňkama jsem seknul.“
Maminka čekala na pokračování.
„Přišel za mnou nějaký inženýr Jehlička. Má nejlepší artikl na světě. Budu milionářem.“*

avařeninu. Jabka za-
skládám je na plech a
rádně je pocukruju.

textu (2) zjišťujeme
stový těsto, do horký
pocukruju, 3. os. pl.
komunikační zakotve-
a synonymní, odlišné
bou textů. Text (1) se
(2). Pokud jde o syn-
lí (v textu (1) čteme
považovat za charak-
ale i psaných v růz-

ením může posloužit

Nebo už ten, myslím
čtějšímu hlasu a všech-
li. Já nekrčím rame-
ten zlý sen, tu noční
let – já to vím: voliči
žijí – ti hodili do urny

lovesný umělec, ob-
ovaných (např. vše-
noční můra, která
o menším familiár-
ní jde o zobrazování
ní styl. K autorům,
í např. O. Pavel:

. Povídal mamince:

nejlepší artikl na svě-

*Maminka mu neskočila kolem krku, mířila však rovnou k nejdůleži-
tějšímu:*

„Co budeš prodávat?“

Tatínek řekl s lehkým úsměvem:

„Mucholapky.“

Dialogické promluvy, které jsou součástí rodinné komunikace, pře-
kračují výběrem výrazových prostředků hranice spisovného jazyka (in-
strumentál *se skřítkama*, přičestí *seknul*, lidový idiom *seknout s něčím*,
slang. výraz *artikl*). Dialogičnosti promluv odpovídá implicitní replika
Přišel... a eliptická odpověď *Mucholapky*.

Ad 6. Za nejméně slohotvorný faktor je třeba považovat **komu- 895**
nikační funkci, které daná promluva slouží (viz § 908). Zde se omezí-
me na pojednání o základním protikladu mezi komunikační funkcí věc-
ně informativní, která pokrývá řadu funkcí specializovaných, a funkcí
estetickou.

V čem záleží věcná komunikační funkce? V tom, že jde o reakci na
nějakou komunikační potřebu a že se její uspokojení stává komunikač-
ním záměrem mluvčího. Jazykové prostředky, které tento záměr reali-
zují, jsou nástrojem ke sdělování informačních hodnot v širokém smys-
lu, tedy ke sdělování věcných informací a také citových a volních po-
stojů. Komunikační záměr mluvčího může být podnícen aktuální objek-
tivní potřebou, ale může vzniknout u mluvčího spontánně jako touha po
předání vlastních myšlenek, poznatků, citů apod. zatím neurčeným ad-
resátům. Do komunikátů, které plní věcnou komunikační funkci, lze
zařadit i promluvy, které původně nemají adresáty (osobní záznamy,
deníky, různé poznámky apod.).

Estetická funkce přináší v užívání jazykových prostředků zásadní
změnu. Jazyk se z nástroje komunikace může stát cílem estetizačního
procesu; z pozadí, které jazyk zaujímal ve věcné komunikaci, dostává
se do popředí zájmu jak mluvčího, tak i adresáta. Jejich pozornost se
obrací ze sledování věcného obsahu na způsob, jak je daný obsah vyjád-
řen. Zatímco si věcná komunikační funkce žádá automatizaci vyjádře-
ní, estetická funkce bývá realizována jeho aktualizací, tj. odklonem od
běžného způsobu vyjadřování (viz § 947–951). Aktualizovány mohou
být prvky ze všech úrovní jazykového systému, nejvíce se však v umě-
leckých textech nabízí k aktualizaci sémantika prostředků lexikálních.
V textech poetických se navíc dosahuje jazykové aktualizace často zvlášt-
ní rytmickou a zvukovou organizací výrazových prostředků.

Mluvíme-li o protikladu funkce věcně komunikační a estetické, nechceme tím tvrdit, že výrazově estetizované texty ztrácejí svou obsahovou stránku. Je známo, že se část čtenářů zaměřuje v próze na sledování děje a nevnímá estetické hodnoty, které jsou do textů vloženy. Ostatně u různých autorů zjišťujeme různou míru aktualizace. Nejde jen o frekvenci aktualizačních prostředků, ale i o jejich estetickou intenzitu, která často závisí na míře odklonu aktualizovaného prostředku od konkurenčního prostředku automatizovaného.

Jako příklad silně aktualizovaných textů lze uvést prozaické texty V. Vančury, ale také u autorů, kteří se nevyznačují zřetelnou záměrnou estetizací svých textů, můžeme snadno zjistit větší nebo menší podíl aktualizovaných prostředků. Ukážeme to na úryvku textu M. Kundery:

Od onoho večera se ve mně všechno změnilo; byl jsem opět obydlen; nebyl jsem už jen tou žalostnou prázdnotou, v níž se proháněly (jak smetí ve vyrabovaném pokoji) stesky, výčítky a žaloby; pokoj mého nitra byl náhle uklizen a kdosi v něm žil. Hodiny, které v něm na stěně visely s rafičkami po dlouhé měsíce nepohnutými, se pojednou roztikaly.

Úryvek textu je estetizován jako celek rozvinutou metaforou (hrdina románu = *prázdný a pak zabydlený pokoj*). Aktualizaci slouží přirovnání, které je vsunuto do textu jako parenthese, a estetizační funkci plní zřejmě i antropomorfizace *stesků, výčitek a žalob*. Estetický účinek je posílen poněkud knižní syntaxí (pasivní konstrukcí *byl jsem obydlen, pokoj byl náhle uklizen*, kondenzovaným přívlaskem *rafičky po dlouhé měsíce nepohnuté*).

- 896 Ad 7. Objektivní faktor, který jsme pojmenovali jako **vyvázanost z komunikační situace**, vybočuje vlastně z objektivních faktorů, které jsou veskrze svázány s podmínkami nebo s funkcí komunikace. Zatímco komunikáty závislé na komunikační situaci jsou víceméně regulovány stylistickými tendencemi a zvyklostmi, které se pro danou situaci nebo funkci ustálily, u promluv z komunikační situace vyvázaných se otvírá neohrazený prostor pro výběr a spojování výrazových prostředků. Nejde ovšem o vyvázanost absolutní, nýbrž jen relativní mezi jinými typy komunikace. Mezi promluvy situačně a funkčně nezakotvené patří především samomluva, pokud ovšem nereaguje na aktuální komunikační podněty. Dále sem můžeme zařadit psané promluvy, které ne-

slouží žádné komunikační funkci, nýbrž jen uspokojují touhu autora zaznamenat pro sebe nějaké myšlenky nebo citové stavy.

Do jisté míry můžeme považovat za promluvy vyvázané z komunikační situace texty umělecké, ale ty většinou realizují autorův záměr komunikovat s hypotetickým čtenářem a získat ho pro estetizovaný způsob komunikace. I když jsou vyvázány z aktuální komunikační situace, mají zřetelnou komunikační funkci: sdělovat čtenářům komunikační fikci v estetizované podobě. Proto je styl těchto promluv zařazen mezi styly funkční: patří ke stylu uměleckému. Ale právě vyvázání promluvy z aktuální komunikační situace umožňuje autorovi neomezený výběr tematických složek, kompozičních postupů a také realizačních výrazových prostředků, pokud ovšem není tento výběr omezen dobovými konvencemi.

Proti autonomním promluvám je styl promluv závislých na aktuální komunikační situaci a funkci omezen výběrovými a integračními tendencemi příslušného objektivního stylu. Zatímco při hodnocení autonomních promluv můžeme uplatňovat jen hledisko adekvátnosti užitých jazykových prostředků vzhledem k tematickým složkám, styl promluv zakotvených v komunikační situaci a zaměřených na danou komunikační funkci podléhá navíc hodnocení adekvátnosti jak vzhledem k dané situaci, tak i funkci. Jen autonomnost promluvy, v daném případě umělecké, nám umožňuje ocenit aktualizací prostředky v následujícím souvětí B. Hrabala:

Když se očima dostávám do pořádný knihy, když odstraním tištěná slova, tak z textu nezůstane taky víc než nehmotné myšlenky, které poletují vzduchem, spočívají na vzduchu, vzduchem jsou živeny a do vzduchu se vracejí, poněvadž všechno je koneckonců vzduch, tak jako současně krev je a současně není ve svaté hostii.

STYLY SUBJEKTIVNÍ

Protože pro praktickou stylistiku má popis **subjektivních stylů** jen 897 význam pasivní (neučíme se jim, bereme z nich jen informace o různých vlastnostech původců komunikátů), omezíme se zde jen na několik základních údajů. Stejně jako u obecných stylů objektivních docházíme k pojmu subjektivních stylů zobecňovacími pochody. Obecné styly subjektivní nazýváme tak podle toho, že jsou vázány na komunikující subjekt. Nevýhodou atributu „subjektivní“ je jeho dvojznačnost, neboť vedle vztaženosti k subjektu lze ho chápat jako označení kvality individuální-

ho stylu, v daném případě jako označení nasycenosti stylu subjektivními prvky. Zde ho však chápeme ve významu „vztažený k autorskému subjektu“.

Komunikující subjekt je vlastně komplexem různých trvalých i měnících se vlastností, které mají vliv na styl komunikátu. Z tohoto komplexu můžeme jednotlivé vlastnosti vyčleňovat a pojímat je v zobecněné podobě. K obecným subjektivním stylům pak docházíme tak, že shrnujeme slohotvorné tendence závislé na vyčleněných subjektivních faktorech do stylového typu.

Tabulka subjektivních stylů

	Vyčleněná vlastnost	Subjektivní styly
1.	Pohlaví	Styly mužský X ženský
2.	Věk	Styly různých věkových skupin (dětí, mládeže, lidí dospělých, lidí starých)
3.	Všeobecné vzdělání	Styly lidí vzdělaných X nevzdělaných Styly lidí se vzděláním základním, středoškolským a vysokoškolským
4.	Odborné vzdělání, zaměstnání	Styly profesní
5.	Zájmy	Styly zájmové
6.	Příslušnost k ideologii	Styly ideologické
7.	Psychický typ	Psychické styly trvalé
8.	Psychický stav	Psychické styly situační

- 898 Subjektivní styly se podílejí na individuální rozmanitosti promluvo-
vých stylů. Výběrové možnosti subjektu jsou ovšem při vytváření ko-
munikátu limitovány slohotvornými faktory objektivními. Z vlastností
subjektu, které podmiňují vznik příslušného subjektivního stylu, zůstá-
vá po celý život neměnné jenom pohlaví a do jisté míry i psychický typ.
U věku se řečové chování poměrně rychle mění do dosažení dospělosti.
O rozsahu všeobecného a často i odborného vzdělání se z větší části
rozhoduje v době mládí, kdy se subjektu dostává příslušného vzdělání
ve škole. Na další vývoj vzdělanostní úrovně má vliv zaměstnání, touha
po dalším vzdělávání a také zájmy každé osoby. Ideologické vlivy na
utváření individuálního stylu mohou být trvalé, nebo se mohou v jed-
notlivých údobích života měnit. Jedině psychický stav se vyznačuje znač-

nou proměnlivostí podle situací, do nichž se osoba dostává. Naproti tomu příslušnost k psychickému typu zůstává po dovršení dospělosti obvykle trvalá.

Ad 1. Rozdíly v řečovém chování podle **pohlaví** nás opravňují k tomu, abychom rozlišovali **styl mužský a ženský**. Do stylu ovšem zahrnujeme formální diference v mužských a ženských koncovkách (*studoval jsem X studovala jsem v Praze*) a užívání přechýlených podob u osobních substantiv (*pracoval jsem tam jako učitel X pracovala jsem tam jako učitelka*). Rozdíly mezi mužským a ženským stylem nebývají velké a v četných případech se komunikáty mužů a žen od sebe neliší. Je tomu tak zejména v případech, kdy objektivní slohotvorné faktory vymezují komunikujícímu subjektu malý prostor nebo mu dokonce nedávají žádné výběrové možnosti. Tam, kde je prostor pro uplatnění subjektu širší, zjišťujeme v ženském stylu větší tendenci k explicitnímu vyjadřování, preferenci jistých témat, která ovšem vede k větší frekvenci lexikálních prostředků z jistých sémantických okruhů, větší emoční projev, často i větší syntaktickou uvolněnost. Pokud jde o dialogické projevy, ty mívají u mužů a žen rozdílnou komunikační strategii.

Ad 2. U **věkových stylů** ponecháváme stranou **styly dětské**, které se u subjektů do dovršení zhruba 13-14 let vyznačují menšími výběrovými možnostmi jak v slovní zásobě, tak i ve skladbě (chybí aktivní znalost syntaktických schémat knižních). Od dětského stylu, který je charakteristický pro promluvy předškolních dětí, musí se rozeznávat styl, kterého užívají dospělí při komunikaci s dětmi, a to zejména s dětmi malými. Je u dospělých regulován zřetelem k dětskému adresátovi a vyznačuje se vedle expresivních slovtvorných úprav slov tzv. dětskými slovy a syntaktickou jednoduchostí promluv (např. *Pěkně papej. Pak půjdeš do své postýlky hajinkat*). Po dosažení dospělosti lze u jiných a děvčat zjistit jisté komunikační návyky, jejichž souhrn můžeme označit jako **styl žiňošský nebo dívčí**. Subjekty v tomto věku mají tendenci odklánět se od spisovné normy, užívat výrazových prostředků slangových (rozdílných ovšem podle druhu školy, profese a zájmů), volit často prostředky expresivní, dávat přednost syntaktickým schématům uvolněným aj.

U **stylů subjektů dospělých** dochází ke značné diferenciaci podle všeobecného i odborného vzdělání subjektů, podle jejich profesí a zájmů a ovšem také podle toho, jak jsou mluvčí ovlivňováni různými ideologiemi. Na počátku dospělosti se obvykle stabilizuje i psychický typ

osti stylu subjektivní-
tažený k autorskému

zných trvalých i mě-
rikátu. Z tohoto kom-
pojímát je v zobecně-
ocházíme tak, že shr-
ch subjektivních fak-

kupin (dětí, mládeže, n)
evzdělaných kladním, kolským

manitosti promluvo-
em při vytváření ko-
tivními. Z vlastností
ktivního stylu, zůstá-
níry i psychický typ.
dosažení dospělosti.
lání se z větší části
příslušného vzdělání
iv zaměstnání, touha
deologické vlivy na
ebo se mohou v jed-
v se vyznačuje znač-

mluvčího. Zatímco styly dospělých v různých věkových skupinách lze stěží nějak charakterizovat, můžeme zjistit některé společné rysy u **stylu lidí starých** (zhruba od důchodového věku). Při komunikaci bývají staří mluvčí citově vyváženější, disponují větší slovní a idiomatickou zásobou (někdy však bývá její aktivizace brzděna sklerotickými procesy), mají tendenci užívat spíše syntaktických schémat koherentních a inklinují často k výrazové explicitnosti.

- 901 Ad 3 a 4. Jedním z nejučinnějších subjektivních slohotvorných faktorů je **vzdělání**, a to jak **všeobecné**, tak i **odborné**. Rozhodujícím obdobím pro nabytí vzdělání je sice učení se v různých druzích a stupních škol, popř. absolvování různých kurzů, ale značnou úlohu zde má také individuální zájem o rozšiřování a prohlubování vzdělání. To všechno zvyšuje u účastníků intelektuaizační schopnosti, které se projevují možností aktivizovat v komunikaci intelektualizované prostředky lexikální a syntaktické. Ve **vzdělanostních stylech** se obvykle stupeň komunikační intelektualizace liší podle toho, jakým stupněm školského vzdělání ten nebo onen subjekt prošel. Vyšší míra obecného vzdělání dává možnost komunikovat o větším počtu intelektuálních témat, což je spojeno s aktivizací výrazových prostředků schopných vyjádřit dané pojmy a vztahy mezi nimi.

Odborným vzděláním a pak zaměstnáním jsou komunikační návyky mluvčích ovlivňovány natolik, že můžeme mluvit o subjektivních **stylech profesních**. Zvládnutí odborných poznatků a dovedností je spjato s osvojením odborných termínů a slangových výrazů, se schopností aktivně užívat odborných výrazových formulí, s uměním kondenzovat výpovědi a volit taková schémata souvětná a nadvětná, která vyjadřují explicitně vztahy mezi myšlenkami.

- 902 Ad 5. Podobný ráz jako styly profesní mají i subjektivní styly **zájmové**. V některých případech se dokonce výrazové tendence zájmových stylů projevují v individuálních stylech silněji než výrazové tendence profesní. Jinak jsou mezi styly profesními a zájmovými shody jak ve výběru výrazových prostředků, tak i ve zvyklostech textotvorných. Vzhledem k tomu, že zájmy subjektů jsou někdy provázeny citovými postoji, mají některé zájmové styly výrazný podíl slangových prostředků emocionálně zabarvených, a to vedle spisovných termínů běžných v dané zájmové oblasti. Zatímco idiomatické prostředky bývají v zájmových

řekových skupinách lze
eré společné rysy u sty-

Při komunikaci bývají
í slovní a idiomatickou
na sklerotickými proce-
chémata koherentních a

ních slohotvorných fak-
orné. Rozhodujícím ob-
ných druhích a stupních
čnou úlohu zde má také
ní vzdělání. To všechno
, které se projevují mož-
ané prostředky lexikální
byčejně stupeň komuni-
upněm školského vzdě-
obecného vzdělání dává
álních témat, což je spo-
ých vyjádřit dané pojmy

ou komunikační návyky
it o subjektivních stylech
vedností je spjato s osvo-
ů, se schopností aktivně
ím kondenzovat výpově-
, která vyjadřují explicit-

subjektivní styly zájmo-
ové tendence zájmových
i než výrazové tendence
zájmovými shody jak ve
ech textotvorných. Vzhle-
vázeny citovými postoji,
gových prostředků emo-
terminů běžných v dané
dky bývají v zájmových

stylech bohatší než ve stylech profesních, u syntaktických prostředků
bývá větší složitost a rozmanitost na straně profesní.

Při charakteristice stylů profesních a zájmových je třeba mít stále na
mysli, že jde o zobecňování po linii subjektivních faktorů. Položíme-li
si však otázku, jaké stylistické tendence vyhovují odborné komunikaci
(do níž můžeme zahrnout i komunikaci zájmovou), přecházíme do ob-
lasti faktorů objektivních, v daném případě řešíme závislost stylistických
tendencí na funkčních faktorech odborných.

Ad 6. Totéž platí i pro **faktory ideologické**. Jsou-li vázány na komu- 903
nikující subjekty, podílejí se s menší nebo větší výrazností na individu-
álním stylu toho nebo onoho mluvčího. Jestliže však chápeme vyjevo-
vání jisté ideologie jako objektivní cíl komunikace, můžeme ideologic-
ké styly považovat za jeden z objektivních stylů, který se umísťuje do
blízkosti stylů funkčních nebo dokonce se mezi ně zařazuje. Subjektiv-
ní ideologické styly se vyznačují výběrem lexikálních prostředků se se-
mantikou posunutou tak, aby vyhovovala dané ideologii, jistým soubo-
rem idiomů a v některých případech polemickými prostředky sloužící-
mi k potírání jiných ideologií. Antihumánní ideologie (např. nacistická,
komunistická) využívaly výrazových prostředků k šíření lží a k „vymý-
vání mozků“ společnosti (brainwashing). Jako příklad lze uvést úryvek
řeči komunistického funkcionáře V. Kopeckého:

Soudruzi a soudružky!

*Dopadli jsme ve straně škodnou [míněno je obvinění O. Šlinga, M.
Švermové aj.] Rozmáchli jsme se k očiště mocným úderem. Prove-
deme tuto očistu do všech důsledků. A pak bude naše slavná strana
ještě silnější, ještě pevnější, ještě jednodušší, aby pod vedením
Ústředního výboru a pod vedením předsedy strany soudruha Kle-
menta Gottwalda vedla naši zem ještě směleji k socialismu a ještě
odhodlaněji do služeb věci míru.*

Ad 7 a 8. Z řečové praxe je známo, že na styl komunikátů má značný 904
vliv příslušnost mluvčího k jistému **psychickému typu** a také **psychic-
ký stav** v okamžiku vzniku komunikátů; protože takové stavy jsou vá-
zány na momentální komunikační situaci, můžeme pro subjektivní styly
podmíněné chvilkovým psychickým stavem mluvčího zvolit pojmeno-
vání **psychické styly situační**.

905 Psychických typů, které ovlivňují styl mluvčích nebo píšících subjektů, je celá řada; my se zde omezíme na typy nejdůležitější. Na prvním místě je třeba uvést stylistické rozdíly závislé na tom, zdali mluvčí patří k psychologickému typu racionálnímu, či emocionálnímu. První typ mluvčích dává přednost výběru lexikálních i syntaktických prostředků citově neutrálních, vyhýbá se expresivním idiomům, vztahy mezi pojmy a mezi myšlenkami vyjadřuje explicitními syntaktickými schémata a vytváří koherentní, racionálně skloubený text. Druhý typ se přiklání k výběru lexikálních a syntaktických prostředků expresivních, častěji se u něho objevují expresivní idiomy, vztahy mezi pojmy a mezi myšlenkami zůstávají často nevyjádřeny a text má slabší nebo silnější disherentní povahu.

Jako příklad emocionálního stylu uvedu repliku jedné postavy z povídky L. Němce (vedle sklonu této postavy k emocionálnímu chování působí na expresivnost uvedené dialogické promluvy i psychologický stav mluvčího – jeho radost):

„Vole pitomý, bráško, to je dost, že ses už vrátil!! To už je opravdu dost, ty ... Rok či jak dlouho jsem už nenadával, až teď z radosti, no co tak hledíš ... Proboha, vidíš – nemáš hlad?“

Uvedený úryvek textu je nasycen emocionálně zabarvenými prostředky počínaje intonací, která je signalizována v první výpovědi dvěma vykřičníky, v druhých dvou třemi tečkami a v poslední otazníkem. Silně emocionální jsou oslovení (místo *vole pitomý* bychom čekali *pitomej*), citoslovce *proboha* a 2. os. sg. *vidíš*. Vzrušením mluvčího si vysvětlíme dvojí nedořečení a nesouvislost poslední výpovědi, která je signalizována pomlčkou. Syntax je zřetelně uvolněna.

Příklad na subjektivní racionální styl si můžeme vypůjčit od V. Linhartové. Postava její povídky patří zřetelně k racionálnímu typu:

„... Kdyby všechna ta srovnání byla pravdivá, skutečná Anežka by vůbec nemohla být, rozptýlila by se a místo ní by zůstal jen myšlený bod, obzvláště způsobilý, aby jím procházely všechny paprsky, kterými si za ni lidé promítají svou představu o tom, co by mělo být. Stručněji řečeno: je ideálem k tomu, aby do ní byly vkládány ideály.“

Úryvek je bez citově zabarvených slov, idiomů i syntaktických schémat. V obou výpovědích jsou vztahy vyjádřeny explicitně a celý úryvek

má silně koherentní stavbu. Výrazové racionálnosti slouží i metafora 906
s opěrnými pojmy *myšlenkový bod – paprsky*.

Jiným druhem protikladnosti psychických typů je důkladnost jedněch mluvčích a povrchnost druhých. První typ hledá potřebné informace a ověřuje si je, druhý se spokojuje s informacemi neúplnými a neověřenými. Zatímco v prvním případě zjišťujeme tendenci k přesnému užívání lexikálních prostředků i syntaktických schémat, v druhém jsme svědky nepřesného vyjadřování, v němž jsou na místě hyponym často hyperonyma a na místě explicitních syntaktických schémat schémata implicitní. V komunikátech mluvčích povrchního typu vzrůstá frekvence modálních prostředků vyjadřujících pravděpodobnost.

K základním psychickým typům, které ovlivňují řečové chování mluvčích, můžeme počítat typy, které se umísťují mezi póly krajní komunikační explicitnosti a implicitnosti. Typ explicitní má sklon sdělovat informace, které jsou v jeho vědomí, v co největší úplnosti, kdežto typ implicitní se omezuje na předávání informací jen nejnútnejších, nebo dokonce ohrožuje nedostatečným rozsahem podávaných informací dosažení cíle komunikace. Protože se rozdílná volba rozsahu informací, které vstupují do komunikačního aktu, projevuje zřetelně ve výběru výrazových prostředků a ovšem i v jejich spojování do textu, je účelné zavést pojem subjektivního stylu explicitního a implicitního. Jako příklad zvolíme dvě varianty replik na otázku, jak se tazatel dostane na nádraží:

Explicitní odpověď:

Jděte touto ulicí, kde teď jsme, pořád rovně. Ujdete asi dvě stě metrů a přijdete na křižovatku. Vidíte ji odsud. Je tam po levé straně žlutý dvouposchodový dům. Na křižovatce se dáte doleva. Půjdete ulicí s vilami po obou stranách. Asi po sto metrech odbočuje úzká ulice vpravo a alejí lip. Ulice mírně stoupá a na jejím konci, kde se rozšiřuje v malé náměstí, uvidíte nádraží.

Implicitní odpověď :

Touto ulicí rovně na nejbližší křižovatku, na ní doleva. Po sto metrech zabočit doprava a odtud už uvidíte nádraží.

Připomeňme ještě rozdíly ve stylu, které jsou podmíněny příslušností 907
mluvčího k psychickému typu humornému. Na opačném pólu se umísťuje typ vážný. Humorný styl se vyznačuje aktuálními posuny v sémantice

tice slov a slovních spojení, a to zejména takovými, které vedou k rozporům mezi stránkou výrazovou a označovanými obsahy. Zdrojem humoru bývají často hyperboly (např. u P. Kohouta: *předhodit žravým žralokům půl milionu korun*) a různé slovní hříčky (kalambúry) (např. J. Dědeček o sobě prohlásil: *Jsem básničkář a písničkář*). Humorný styl těží i z přenášení výrazových prostředků, které mají ustálený stylistický příznak, do jinostylových prostředí. Příklad z vyprávění I. Vyskočila:

[V čekárně v Habřinách čněla ze zdi tyč a na konci té tyče viselo protáhlé držadlo, jaká jsou v tramvajích.]

Třeba to držadlo není vůbec držadlo – napadlo mě. Třeba je tomu právě naopak. Je to pušť'adlo. Tak. Cukne se jím a spadne nádražíčko. Chťejí nádražíčko zbourat – proč taky ne! – nikdo to rozhodnutí nechce na sebe vzít, tak narafičili pušť'adlo.

Ve výčtu psychických subjektivních stylů bylo by možné pokračovat, ale nám zde šlo jen o upozornění na to, že psychické typy a stavy mají mezi subjektivními faktory důležitou úlohu. Popis psychických stylů si však vyžaduje předběžný průzkum psychických typů a stavů, jejich vlivů na lidské chování a především jejich vlivů na chování řečové. Protože se psychické typy a stavy v komunikaci projevují preferencí jistých výrazových prostředků a spojovacích postupů, stýká se klasifikace psychických stylů s klasifikací obecných stylů podle dominantních výběrových tendencí. Např. humorný styl určíme nejen na základě výběrových tendencí diktovaných humorným psychickým typem mluvčího, ale i zobecnováním vlastností komunikátů s humorným zaměřením.

STYLY FUNKČNÍ

- 908 **Funkční styly** patří mezi styly objektivní, ale mnohem výrazněji než ostatní objektivní styly ovlivňují výběr a textovou integraci výrazových prostředků. Jak vyplývá z jejich pojmenování, kritériem pro jejich vymezení jsou zobecněné komunikační funkce, kterým slouží. Vzhledem k tomu, že se v našich i zahraničních stylistikách uvádí nespočet základních funkcí a že kolísá také vymezení jejich vlastností, a také vzhledem k tomu, že s vývojem společnosti přibývají nové funkce, nemůžeme podat definitivní klasifikaci funkčních stylů.

Tabulka funkčních stylů

Komunikační funkce	Funkční styl
Estetickoaktualizační ve vyprávění, řídč. popisu v dialozích s důrazem na aktualizaci	Styl umělecký prozaický dramatický poetický
Konverzační v prostředí soukromém v prostředí veřejném	Styl konverzační (kolokviální) soukromý veřejný
Epistolární (korespondenční) v prostředí soukromém v prostředí veřejném	Styl epistolární soukromý veřejný
Odborná teoretická praktická popularizační	Styl odborný vědecký odborněpraktický odborněpopularizační
Právně-administrativní (úřední)	Styl právně-administrativní (úřední)
Ekonomická (hospodářská)	Styl ekonomický (hospodářský)
Propagační	Styl propagační (reklamní)
Získávací pro ideologii	Styly ideologické (např. náboženský)
Publicistická (novinářská) zpravodajská úvahová interviewová přesvědčovací (persvazivní)	Styl publicistický (novinářský) zpravodajský úvahový interviewový přesvědčovací
Esejistická	Styl esejistický
Direktivní	Styl direktivní
Orientační	Styl orientační

Tabulku funkčních stylů bylo by možné rozšířit o další styly, k nimž lze dospět různým směřováním zobecňovacího procesu, ale i snižováním nebo zvyšováním stupně zobecňování. Pro stylistickou praxi má však význam popis těch funkčních stylů, které se vyznačují zřetelnými výběrovými a textotvornými tendencemi.

SPISOVNOST VE FUNKČNÍCH STYLECH

909 U většiny funkčních stylů, které se obracejí k veřejnosti, je třeba zachovávat spisovnost. Odchytky od spisovné normy přijímají adresáti nebo vnímavé jako rušivé prvky. Užije-li např. autor odborného komunikátu přivlastňovacího zájmena 1. nebo 2. osoby místo zájmena zvrtného (*ve vašem referátě jste se dopustil chyby* m. *ve svém referátě*) nebo zvolí-li chybnou koncovku přivlastňovacího adjektiva (*musím připojit poznámku k řečnickově tvrzení* m. *k řečnickovu tvrzení*), hodnotí to vnímavé komunikátu jako projev nedostatečné jazykové kultury.

Některé komunikační funkce však dovolují **přesahy z výrazových oblastí substandardních do oblasti spisovné**, kterou můžeme považovat za standardní. Je tomu tak především v komunikaci konverzační a do jisté míry i ve familiární komunikaci epistolární. V soukromé konverzaci – na rozdíl od veřejných rozhovorů a besed v rozhlasu a televizi – jsou odchytky od spisovné normy téměř pravidlem; jsou usnadněny právě mluvenou formou konverzace, neboť ta není spjata s pocitem odpovědnosti za dodržování spisovné normy. Rozdíl mezi povětšinou nespisovnou konverzací a spisovnou komunikací v jiných funkčních oblastech nelze při značné knižnosti české spisovné normy odstranit, nemáme-li se vzdát tradičního spisovného jazyka. Diference mezi mluveným územ a oficiální spisovností mohou být zmírňovány jen kodifikačními posuny, které postupně přibližují spisovný jazyk k jazyku běžně mluvenému. Přes kodifikační úpravy však zůstane ve spisovném jazyce řada knižních prostředků, které k sobě nemají stylisticky neutrální konkurenty. Proto je třeba počítat s tím, že se ve familiární konverzaci budou i nadále uplatňovat prostředky nespisovné. Jejich míra bude záviset hlavně na konverzačních zvyklostech mluvčích. Žádat po mluvčích, aby v soukromé konverzaci zachovávali přísně spisovnou normu, bylo by v rozporu s funkcí takové konverzace.

Příklad familiární konverzace zachycené v Brně (výrazy s prvky odchylnými od současné spisovné normy jsou vyznačeny tučně a tak tomu bude i v dalších ukázkách):

A: Nemohli bysme se s váma někdy sejít? Já vim, nikomu z nás nezbyvá moc času, ale dobrý lidi by měli držet pohromadě. Tož, kdy k nám přindete?

B: No, co říkáš pátku? Musim to ale domluvit s rodičema, aby pohlídali děti. Holky sou eště malý, nemůžu je nechat samotný. To viš, co takovým malým děckám může napadnout.

A: Zavolej nám, jestli vám to vynde. V pátek budem doma voď pěti hodin. Moc se na vás těšíme.

Četné odchylky od spisovné normy zjišťujeme v soukromé korespondenci, ale na rozdíl od běžné konverzace nejde obyčejně o užívání jiného útvaru národního jazyka, nýbrž o jednotlivé nespisovné prvky, které jsou vzaty z obecné češtiny, z místního nářečí nebo ze slangu. Spisovné prostředky s knižním příznakem, které nesou pečeť jisté oficiálnosti, ruší více nebo méně familiární tón dopisu, a proto se autor cítí nucen oficiálnost spisovné normy oslabovat alespoň jednotlivými signály familiárnosti. Jako příklad uvedu počátek dopisu J. Wericha M. Formanovi:

Milý Miloši,

to už je dlouho, co jste mně psal, a ještě dýl, co vodpovídám. Abych to shrnul : já na Vás myslím denně. A to nekecám. Já nevím, čím to přijde, že jsem Vás měl vodjakživa rád. Ale náák se k tomu připojila jakoby pýcha, abych nepoužíval ošumělého slova hrdost, jakoby pýcha, že znám od útlého mládí mladýho, nadanýho, nenafrněnýho, úspěšnýho mužskýho. Kdybych chtěl psát hodně blbě, tak bych moh klidně napsat, že je to taková fotrovská nafoukanost na syna, kterej se poved.

Meze spisovného jazyka překračují často umělecké texty prozaické a dramatické. U prózy tomu tak bývá obyčejně v pásmu postav, ale setkáváme se i s případy, kdy se nespisovné prvky objevují v subjektivizovaných úsecích pásma vypravěče (bývá tomu tak především v textech podávaných já-formou). Nespisovné prostředky mají v uměleckých textech obyčejně funkci charakterizační: účastní se nejen charakterizace postav uměleckého díla, ale i celého zobrazovaného prostředí. Autor sice musí obecněčeské, nářeční, slangové nebo argotické prostředky volit tak, aby řečová imitace prostředí a postav nevybočovala z mezí pravděpodobnosti, ale obyčejně nepodává dialektologické zápisy ze zobrazovaného místa nebo kraje. U různých autorů jsme svědky rozdílného nakládání s nářečními nebo slangovými vrstvami. Někteří usilují o poměrně věrné zachycení jazykového útvaru prostředí, které zobrazují (přítom užívat zpravidla pravopisu běžného ve spisovném jazyce), jiní se spokojují jen s jednotlivými prvky, které vkládají do dialogického textu zachovávajícího jinak spisovnou normu. Čtenářům stačí jednotlivé signály, aby za textem v podstatě spisovným předpokládali nespisovné

prostředí. První typ zobrazování nářečí máme hojně doložen např. u R. Těsnohlídka (text pochází z r. 1922):

[Kutejsík] *ukouzl vysmažený okraj [omelety], zhlítl sousto, a spolknuv seběhlé sliny, pravil jásavě a s obdivem: „Jakpak totok ale pečó. V tem só ale, mysím, prášky všelijaký, přípravé dovijakých, potry, cukru a hiněch proprietů.“*

[Kobilenková:] *„Tak byste pekli?“*

„Hnedké, dybych aspoň věděl, jak temu říkajou.“

„Omeletky.“

Druhý typ zobrazování nářečí záleží jen v náznacích, které jsou roztroušeny obyčejně v dialogickém pásmu. Příklady lze najít u mnoha prozaiků, kteří uveřejňovali svá díla od 20. let našeho století, ale ani v dřívějších prozaických textech nejsou takové náznaky ojedinělé. Nejčastěji je roztroušenými nespisovnými prvky signalizována obecná čeština. My se zde omezíme na příklad z K. Pecky (vedle prvků obecné češtiny nacházíme u něho výrazy z vězeňského argotu, ale překvapuje, že slova s počátečním *o-* jsou zaznamenána bez protetického *v-*):

„A co bude potom?“ zeptal se Svoboda.

„Zítřa z tebe udělaj opravdovýho mukla,“ vysvětloval Bajza. „Zatím jsi byl vyšetřovanec, pořád jsi měl šanci jít od soudu domů. Ale dneska tě oflastrovali, a tak odevzdáš tyhle civilní hadry, ty ti uložež do pytle a oblíknou tě do opičárny. Potom tě frknou na společný transportky v přízemí a odtud je už jen jedna cesta – na komando.“

- 910 Vedle obecněčeských, nářečních a slangových prostředků je umělecká próza propustná i pro výrazy, celé výpovědi a někdy dokonce celé úryvky textu z **jiných jazyků**. Funkcí těchto jinojazyčných prostředků je charakterizovat cizí prostředí nebo cizojazyčné postavy, ale zároveň mají tyto prostředky i funkci estetickoaktualizační. Dost běžné jsou v literárních textech 19. a počátku 20. stol. prvky německé, řidčeji nacházíme v textech s legionářskou a později se sovětskou tematikou prvky ruské, v textech zobrazujících život vyšších společenských vrstev do druhé světové války prvky francouzské, v textech líčících emigrantské prostředí po komunistickém puči v r. 1948 prvky anglické a francouzské aj. O příklady není nouze, nám zde postačí k ilustraci makaronský česko-německý hovor doktora Srnky z Jiráskova F. L. Věka:

[Václav Věk:] „[...] *ostáváme v jednom domě. Bydlím ve dvoře u krejčího Praxe.*“

[Doktor Srnka:] „*Co si vzal tu dýchavičnou bábu kašlavou, aby se nepotrhal prací, aby nemusil mnoho dělat a přece měl co papat. Dieser Romeo! Und Julie! Wissen Sie? Romeo und Julie,*“ opakoval s posměškem. „*Keine Gefahr. Aber sonst – Ale co jim povídat. Nikdo nevěří, až když život naučí. Und das Leben ist ein Lehrmeister, mladý pane! Pane soused, musím říct. No, freut mich.*“ Uklonil se a šel ke svému stolku.

Z důvodů charakterizačních a aktualizacních se do uměleckých textů dostávají i úryvky češtiny zkomolené postavami neznajícími dobře češtiny. Tak je tomu např. s promluvou baronky von Botzenheim v Haškových Osudech dobrého vojáka Švejka:

„*Češky fójak, toprá fójak, kripfójak pýt tapferfójak, moc rát češky Rakušan. [...] Ja číst všechno f nófny, já vám pšínest pápat, kousat, kuřit, cúcat, češky fójak, toprá fójak. Johann, kommen Sie her!*“

Se slangovými výrazy se můžeme setkat i v psaných textech odborných, pokud chce jimi autor naznačit sepětí s příslušným profesním prostředím, užívajícím v běžné konverzaci daného slangu. Dosti hojně jsou v odborných textech výrazy cizojazyčné, které nejsou součástí českého názvosloví. Autoři si jimi pomáhají při výrazových potížích v mateřském jazyce nebo dokumentují své vztahy k cizímu odbornému prostředí. Někteří autoři uvádějí citáty z cizí literatury kvůli autentičnosti v původním jazyce.

Také v textech publicistických se poměrně často objevují slangové výrazy; bývá tomu tak zvláště v citátech různých informátorů, ale někteří publicisté vkládají slangové prvky do svých textů i kvůli výrazové aktualizaci. Do publicistických textů referujících o událostech zahraničních pronikají na důkaz autentičnosti informací cizojazyčné citátové výrazy. Všechny tyto české nespisovné nebo cizojazyčné prvky zaujmají však vzhledem k celkové stylistické výstavbě odborných a publicistických textů periferní postavení.

POJEM KONKURENČNÍ MNOŽINY

Definovali jsme styl jako výsledek výběru jazykových prostředků a jejich spojování do komunikátu. Pojem výběru ovšem předpokládá mno-

žiny jazykových prostředků, které pro konkrétní komunikační akt nebo při zobecňování pro různé typy komunikace nabízí jazykový systém. Vzhledem k tomu, že tyto prostředky vstupují do výrazové konkurence, můžeme je označit jako **prostředky konkurenční** neboli **výrazové konkurenty**.

Do konkurenčních množin sice vstupují také prostředky synonymní, ale pojem konkurenčních množin je mnohem širší. Můžeme ho definovat tak, že jde o seskupení takových prostředků, které realizují základní komunikační záměr původce jazykového projevu, a mohou se proto zaměňovat. Přitom se prvky konkurenčních množin mohou lišit většími nebo menšími sémantickými a stylistickými odstíny. Protože základní komunikační intence bývá provázána záměry vedlejšími, mohou vedlejší záměry při svém zdůraznění bránit záměně konkurentů, které patří do téže konkurenční množiny.

Pojem konkurenčních množin je širší než pojem **prostředků alternančních**, jejichž úkolem je zabránit v textu nefunkčnímu opakování výrazových prostředků. Je tedy výrazová alternace vázána na konkrétní text, kdežto o konkurenci výrazových prostředků lze mluvit i bez zřetele k textu. Alternanční prostředky, které slouží k disimilaci výrazové stránky textu, můžeme ztotožnit s **prostředky disimilačními**.

Na rozdíl od řazení jazykových prostředků do gramatických a lexikálních dílčích systémů, které byly popsány v předcházejících oddílech mluvnice, vstupují do konkurenčních množin prostředky z různých gramatických a lexikálních rovin. U konkurenčních prostředků jde tedy o jiný princip seskupování než v gramatice a lexikologii. Protože výběrem prvků z konkurenčních množin vzniká styl komunikátů, můžeme princip, podle něhož se výrazové prostředky řadí do konkurenčních množin, nazvat principem stylistickým.

Jako příklad může posloužit konkurenční množina prostředků vyjadřujících základní záměr 'pozvat přítele na návštěvu'. Umožňuje-li to komunikační situace, lze záměr splnit výpovědí s imperativem bez jakéhokoli dalšího určení nebo výpovědí, v níž je imperativ rozvit nějakým dalším určením:

$\left\{ \begin{array}{l} \text{Přijed' (ke mně).} \\ \text{Navštiv mě.} \\ \text{Zastav se (u mne).} \end{array} \right\}$

Je-li mou vedlejší intencí oznámit příteli, že ho přijmu v jakoukoli dobu, mohu to explicitně vyjádřit časovým adverbium nebo časovou adverbialní větou:

<p><i>Přijed'</i> <i>Navštív mě</i></p>	<p><i>kdykoli.</i> <i>kdy chceš.</i> <i>kdy budeš mít čas.</i> <i>kdy se ti to bude hodit.</i></p>
---	--

V připojování konkurentů, které se vyznačují různou obsahovou explicitností, bychom mohli pokračovat, ale k ilustraci konkurenčních možností stačí uvedený příklad.

Další podmnožinu v rámci konkurenční množiny 'pozdání přítele na návštěvu' mohou tvořit výpovědi s různými doprovodnými prostředky prosby. Tyto prostředky na jedné straně přecházejí v pouhé zdvořilostní formule, na druhé straně mohou sloužit k zintenzivnění prosby:

<p><i>Přijed' prosím.</i> <i>Prosím tě, přijed'.</i> <i>Moc tě prosím, přijed'.</i> <i>Neváhej prosím a přijed'.</i></p>
--

Tentýž základní komunikační záměr lze splnit podmnožinou výpovědních konkurentů s různými prostředky modalitními:

<p><i>Měl bys ke mně přijet.</i> <i>Musíš ke mně přijet.</i> <i>Nepřijel bys?</i> <i>Nemohl bys přijet?</i> <i>Nechtěl bys přijet?</i> <i>Co takhle jednou ke mně přijet?</i></p>

Zase bychom mohli tyto modalitní množiny rozšířit, ale uvedených šest výpovědí sdostatek ukazuje, jak lze splnit základní komunikační záměr při větší nebo menší různosti modalitních prostředků. Výběrové možnosti lze ovšem rozšířit, nahradíme-li sloveso *přijet* významově širším slovesem *ukázat se*, *objevit se* aj. A to jsme ponechali stranou implicitní řešení typu *Už jsi dlouho u nás nebyl* nebo *Už jsme tě dlouho u nás neviděli* apod.

U některých z uvedených konkurentů zjišťujeme jako doprovodný odstín emocionálnost. Také z citově zabarvených prostředků bychom mohli sestavit podmnožinu. Emocionální postoj lze však vyjádřit i prostředky pojmovými a z nich vytvořit další podmnožinu:

*Byl bych rád, kdybys přijel.
 Z tvé návštěvy bych měl radost.
 Udělal bys mi radost, kdybys přijel.
 S radostí tě u nás uvítám.*

- 912 Není třeba zdůrazňovat, že na aktivní znalosti konkurenčních množin a na dovednosti vybírat z nich nejvhodnější prvky závisí nejen výsledný komunikační efekt, ale i bohatost stylu jednotlivce. Naopak omezená znalost výrazových konkurentů a nedostatečný zřetel k výběrovým možnostem způsobují chudost individuálního stylu. Značnou úlohu zde ovšem hrají i individuální vlastnosti mluvčího (pisatele), především jeho sklon k neotřelému vyjadřování, kterým chce zaujmout adresáta, jeho výrazová nápaditost apod.

Vedle konkurenčních množin vázaných na jazykové povědomí jednotlivce můžeme zobecněním dospět ke konkurenčním množinám řečovým. Jejich existence umožňuje experimentovat s textem už realizovaným: za prvek uplatněný v komunikátu lze dosazovat různé prvky konkurenční množiny a jejich šrovnáváním hledat vyjádření, které nejlépe vyhovuje danému komunikačnímu záměru.

Pro charakteristiku individuálních i obecných stylů je důležité, aby byla vypracována **typologie konkurenčních prostředků**. Kritéria, podle nichž řadíme konkurenty do jednotlivých typů, nelze bohužel vymezit tak, aby mezi nimi nedocházelo k větším nebo menším průnikům. Při analýze jednotlivých konkurenčních typů poznamenáváme, v kterých obecných stylech se vyskytují se zvýšenou frekvencí.

KONKURENCE MEZI ZNAKY RŮZNÝCH KÓDŮ

KONKURENCE ZNAKŮ JAZYKOVÝCH A GESTIKULAČNĚ-MIMICKÝCH

- 913 Aby konkurence mezi prostředky jazykovými a znaky pohybovými neboli kinetickými (gestikulačními a mimickými) měla komunikační dosah, musí jít o komunikaci za přímé nebo zprostředkované

eme jako doprovodný
h prostředků bychom
ze však vyjádřit i pro-
ožinu:

konkurenčních mno-
rvky závisí nejen vý-
otlivce. Naopak ome-
čným zřetel k výběro-
o stylu. Značnou úlo-
ího (pisatele), přede-
a chce zaujmout adre-

kykové povědomí jed-
nčním množinám ře-
t s textem už realizo-
sazovat různé prvky
vyjádření, které nej-

stylů je důležité, aby
edků. Kritéria, podle
lze bohužel vymezit
enším průnikům. Při
enáváme, v kterých
cí.

CH KÓDŮ

ni a znaky pohybo-
ckými) měla komu-
bo zprostředkované

přítomnosti adresáta. Pokud jde o přítomnost zprostředkovanou, zajiš-
tují ji technické prostředky jako televize, video apod. Je pochopitelné,
že do konkurence s jazykovými prostředky vstupují pohyby sémiotizova-
vané, tj. takové, které se staly ustálenými znaky. Poznamenejme, že sé-
miotizovanou povahu může mít při komunikaci i různé držení těla, ale
proti gestikulaci a mimice nebývá účast takových pohybových znaků
dostatečně výrazná. Všechny pohybové znaky jsou dost zřetelně vázá-
ny na dané národní prostředí a často bývají i v něm diferencovány teri-
toriálně, takže jim nelze přisuzovat univerzální významové hodnoty.

Užitím znaků gestikulačních nebo mimických nebo obojích současně
ně může mluvčí dosáhnout splnění svého základního komunikačního
záměru, aniž sáhne po prostředcích jazykových. Gestikulační a mimic-
ké znaky mohou ovšem jen doprovázet znaky jazykové, takže se vyjád-
ření jistého obsahu zdvojnásobuje nebo dokonce ztrojnásobuje.

Vztah mezi pohybovou a jazykovou složkou komunikátu je komple-
mentární: čím je kinetická složka komunikátu bohatší, tím chudší může
být složka jazyková, ale v konverzaci dochází často k redundantnímu
užívání obou složek. Příklad:

Dítě vběhne před očima své matky do kaluže a pozoruje, jaká bude
matčina reakce. Ta chce dítě vyhnat z bláta a volí k tomu buď vý-
hrůžné gesto (pohrozí dítěti ukazováčkem), nebo mimický znak (za-
mračí se), nebo spojí oba pohybové znaky k realizaci svého komu-
nikativního záměru.

Výhrůžka může být ovšem vyslovena i verbálně, k čemuž se nabízí
početná množina konkurenčních prostředků. Přítomnost kinetických
znaků však mluvčímu umožňuje zvolit konkurenty krajně implicitní:

*Ven! // Z kaluže! // Hned z té kaluže! // Okamžitě z té kaluže ven!
Jedeš z toho! // Mažeš z toho! // Utíkáš z té kaluže! // Jdi mi z té
kaluže (ven).
Nesmíš lézt do každé kaluže. // Hodné děti nelezou do kaluží.*

Všechny nejazykové konkurenty, kterými mohou být konkurenty ja-
zykové buď nahrazeny, nebo doprovázeny, mají vlastně povahu výpo-
vědí, a proto jim v syntaktické rovině verbální komunikace konkurují
schémata větná. Nic na věci nemění, že komunikační situace často do-
voluje, aby verbální výpovědi byly v různé míře eliptické. Obecně lze

řící, že pohybové konkurenty mají komplexnější povahu než konkurenty jazykové, což se projevuje v kvantitativní stránce konkurujících si podmnožin. Často proti sobě stojí několikaprvková (nezřídka i jednoprvková) podmnožina konkurentů nejazykových a mnohoprvková podmnožina konkurentů jazykových.

Konkurence mezi prostředky jazykovými a znaky gestikulačními a mimickými je charakteristická pro styl projevů mluvených. Přitom gestikulace a mimika nahrazuje často verbální vyjadřování ve familiární konverzaci. V tomto typu komunikace však dochází k běžné redundanci při současném užívání znaků jazykových i pohybových. V mluvených projevech veřejných se se samotnou gestikulací a mimikou setkáváme poměrně zřídka: obyčejně se znaky jazykové a pohybové uplatňují paralelně, a tím zvyšují redundantnost projevu.

KONKURENCE ZNAKŮ JAZYKOVÝCH A IDEOGRAFICKÝCH

- 914 Do konkurence s jazykovými znaky mohou vstupovat různé **nejazykové znaky ideografické**, především **symboly**. Vznikají tak konkurenční množiny jazykově-symbolické, v nichž se na jednom pólu umísťují prostředky čisté jazykové, na druhém pak jen symbolické. Mezi oběma póly zaujímají postavení prostředky kombinované z prvků jazykových a symbolických. Např. rozkaz 'stát' může být vysloven větou s imperativem *stůjte* nebo s opsanou imperativní formou *zůstaňte stát* nebo s infinitivem *stát!* a stejný komunikační cíl sleduje např. učitelka vedoucí školní děti, která zastavuje na přechodu dopravu terčíkem se symbolem 'zastavit' (červeně lemovaná bílá kruhová plocha).

V mluvené komunikaci je případů, kdy se kombinují prostředky jazykové se symbolickými, poměrně málo, ale dost běžné jsou takové kombinace v direktivních a orientačních nápisech. Tak např. bývá vedle symbolu s přeškrtnutou cigaretou, který znamená 'zákaz kouření', umístěn ještě nápis *Nekuřte prosím // Kouření zakázáno // Zákaz kouření*. Podobně bývají kombinovány různé orientační a direktivní informace na nádražích, stadionech, v muzeích apod. Pro adresáty znalé češtiny jsou kombinované konkurenty redundantní, ale symbolická složka nápisů slouží jako dorozumívací prostředek s adresáty neznajícími češtinu.

Zvláštní úlohu mají nejrozmanitější symbolické prostředky v komunikátech odborných. Jejich funkcí bývá vyjádřit obsahy, které jsou jazykovými prostředky obtížně sdělitelné nebo které jsou v jazykovém vyjádření nepřehledné. Poměr mezi jazykovou a symbolickou složkou

odborných komunikátů bývá ovšem různý: vedle symbolických prostředků, které jsou víceméně autonomní, vyskytují se častěji kombinace s prostředky jazykovými. Mezi oběma dochází běžně ke komunikačním přesahům, ale často je informační náplň obojích prostředků téměř totožná.

Do konkurence s jazykovými prostředky mohou vstupovat v uměleckých, publicistických a jiných textech ilustrace, jenže základní nositelkou obsahu ve všech těchto textech zůstává stránka řečová. V uměleckých textech mají ilustrace obyčejně vedle funkce konkretizační i funkci estetickou; to se projevuje uvolňováním vztahu ilustrací k textu a v některých případech dokonce vyřazením funkce konkretizační. Ta však bývá zvláště charakteristická pro uměleckou literaturu určenou dětem. Primární sdělné funkce nabývá obrazová složka textu v žánru kreslených seriálů (comics).

Na rozdíl od uměleckých textů má ideografická složka textů odborných a publicistických (obyčejně zpravodajských) funkci dokumentační a informativně doplňovací. Publicistickým dokumentárním snímkem se jednak potvrzuje autentičnost zprávy, jednak z něho může čtenář čerpat další informace, které nejsou sděleny textem. Podobnou funkci mají v odborných a publicistických textech různé grafy, schémata, statistické tabulky apod. Ideografická složka komunikátů umožňuje omezovat složku jazykovou, takže zde můžeme mluvit o komplementárnosti obou složek. Často však mezi nimi dochází k informačním přesahům.

Ve stylu propagačním, a to zvláště v reklamách je obrazová složka zaměřena na získávání adresáta, a proto mívá vedle úlohy dokumentační i funkci upoutávací, která se projevuje mimo jiné i hyperbolizačními motivy. Také zde konkurence mezi textem a obrazem vede často k omezení řečové složky a nejsou ojedinělé ani reklamy, které se snaží získávat adresáta jen obrazem.

KONKURENCE JAZYKOVÝCH ZNAKŮ FÓNICKÝCH A GRAFICKÝCH

Obecně lze o **fónicko-grafické konkurenci** mluvit tam, kde se převládá projev mluvený do podoby psané, nebo naopak se projev psaný realizuje prostředky zvukovými (např. při čtení psaného textu, při deklinaci apod.). Mluvený jazyk disponuje bohatšími výrazovými prostředky než jazyk psaný, ale v některých případech nabízí jisté výhody grafický systém: různé druhy písma, operace s mezerami mezi slovy, grafické signály počátku a konce odstavce, různé grafické úpravy nadpisů

aj. Existují komunikativní situace, kdy se původce promluvy rozhoduje mezi mluvenou nebo psanou formou, nebo kdy volí mluvenou realizaci jazykového projevu psaného.

Ke skutečné konkurenci mezi znaky fónickými a grafickými dochází tam, kde vzniká možnost současné realizace textu mluveného a obsahově totožného textu psaného. Obyčejně jde o paralelní grafickou realizaci jen některých částí nebo prvků mluveného textu. Jejich výběr má obecnou funkci slohotvornou, týká se vlastně stylu chování mluvčího při projevu. Fónicko-grafická konkurence, která se obyčejně projevuje zdvojením jazykových prostředků v odlišné realizaci, nabízí se ve všech mluvených projevech, při nichž jsou podmínky pro současný písemný záznam, popř. pro promítání psané verze textu. Poměrně zřídka nastává taková situace v soukromé konverzaci. Vzniká-li např. nebezpečí, že informace podávaná ústní formou může být zkreslena nebo že si ji adresát nepodrží v paměti, můžeme ji zdvojit nějakým písemným záznamem, např. nákresem cesty.

Častěji se zdvojování informací uplatňuje při přednáškách, a to obyčejně odborných. Mluvčí zaznamenává teze své přednášky, různá důležitá data (číselné údaje, letopočty, příjmení citovaných autorů aj.) nebo některé obtížnější termíny a symboly na tabuli nebo je promítá na projekční plátno. Přitom se takto zdvojované informace mohou dostat do jiného syntaktického kontextu než v podobě mluvené: psané substantivní termíny se obyčejně uvádějí v nom. sg., slovesné termíny v infinitivu. Opakují-li se v psané podobě celé výpovědi, mají často eliptickou povahu. Vzhledem k tomu, že grafické konkurenty jsou za dané situace jen doprovodem konkurentů fónických, vzniká komunikační redundance, která je ovšem za daných okolností zcela funkční. Příklad fónicko-grafické konkurence z odborné přednášky logopedické:

<i>Mluvená podoba</i>	<i>Zápis na tabuli nebo promítnutí textu</i>
<i>V praxi se používá termínů afázie a dysfázie, alexie a dyslexie, agrafie a dysgrafie atd. promiskue. Bylo by výhodnější, kdyby se předpony a- využilo k označení neschopnosti mluvit, číst, psát, předpony dys- pak k poruše příslušné schopnosti</i>	<i>afázie // dysfázie</i> <i>lépe:</i> <i>a-</i> 'neschopnost činnosti' <i>dys-</i> 'porucha schopnosti' nebo 'částečná neschopnost'

KONKURENTY PROZODICKÉ

V mluvené řeči se do konkurenčních vztahů dostávají různá schémata, která lze souhrnně nazvat **schémata prozodickými**. Jsou to jednak různé stupně tempa a síly (hlasitosti) promluvy a jejích částí, jednak různá schémata dynamická a intonační, která se uplatňují při konstruování výpovědi. První druh prozodických konkurentů můžeme označit jako konkurenty promluvy (týkají se promluvy jako celku nebo jejích nadvýpovědních částí), druhý druh jako výpovědní. U prvního druhu lze rozeznávat konkurenty tempové a dynamické (hlasitostní). Jejich volba je sice závislá na zvyklostech daného mluvčího (na jeho řečnických návycích), ale o tyto subjektivní řečnické rozdíly zde nejde. Máme na mysli rozdíly, které jsou obecné povahy: jejich volba je podmíněna funkcí promluvy nebo její nadvýpovědní části.

Tempo a dynamika promluvy se často dostávají do vzájemné konkurence. Ta část promluvy, která je obsahově závažná, může být zdůrazněna buď zpomalením tempa, nebo zesílením hlasu, nebo obojí prozodickou obměnou realizace promluvy. Jak u tempa, tak i u dynamiky promluvy nebo její části rozhodují ovšem hodnoty relativní, dané srovnáním s jinými promluvami nebo jinými částmi promluvy. Příklady není třeba uvádět: rozdíly tempové a dynamické vnímáme v každém souvislejším mluveném projevu, ať už jde o rozsáhlejší repliky v komunikaci konverzační, nebo o přednášky v komunikaci odborné, ekonomické, politické aj., nebo o rozměrnější promluvy sloužící cílům propagačním. Dobré hospodaření s prozodickými konkurenty se považuje za znak řečnické dovednosti.

Prozodické konkurenty mohou vytvářet konkurenční množiny s prostředky lexikálními a syntaktickými. Vzhledem k tomu, že jde vlastně o komentář k promluvě nebo její části, můžeme všechny konkurenty, kterými se nahrazují prostředky prozodické, nazvat konkurenty metajazykovými: např. *Zdůrazňuji // Chci (Chtěl bych) zdůraznit // Musím podtrhnout // Je třeba vyzdvihnout // Je nutné položit důraz na (uvedený fakt) ...* atd. I po těchto metajazykových komentářích mohou ovšem následovat konkurenty prozodické, takže zde dochází k výrazové redundanci. Ta je v mluveném projevu, který uplývá v čase, zcela funkční.

Ke konkurenci prozodických schémat s prostředky neprozodickými dochází i v jednotlivých mluvených výpovědích. Nositelem informace může být vedle **tempa a dynamiky výpovědi** i její **intonace** (viz Fonetika a fonol., § 52–55.). Dynamická a intonační schémata spolu souvisí,

ale mluvíme-li o výpovědních konkurentech dynamických, máme na mysli převahu výpovědní dynamiky nad intonací, kdežto u výpovědních konkurentů intonačních bereme v úvahu dominanci intonace nad dynamikou. Do konkurenčních vztahů s prozodickými schémata vstupují schémata slovosledná, různé částice, které jsou s to vyjádřit význam nesený prozodickými schémata, a konečně různá vytykácí schémata syntaktická. Doménou této konkurence je celá oblast mluvené komunikace, nejvíc jsou však konkurenční procesy rozvinuty v komunikaci konverzační.

Jako příklad může posloužit úryvek repliky z běžné konverzace: (1) *Kvůli bratrovi jsme přišli na nádraží pozdě*. Výpověď je citově zabarvena a výrazovým prostředkem emocionálnosti je subjektivní pořad větných členů: rematická část zaujímá postavení počátkové (*kvůli bratrovi*), kdežto tematická je umístěna na konci (*na nádraží pozdě*). Příznakový slovosled je spojen s příznakovým dynamickým schématem, které se projevuje položením větného důrazu na rematickou část.

Zhruba totéž můžeme vyslovit konkurenčním slovosledným uspořádáním, při němž réma zaujme nepříznačnou pozici koncovou. Větný důraz sice zůstane na rématu, ale proti variantě (1) se značně oslabí: (2) *Na nádraží jsme přišli pozdě kvůli bratrovi*. V podobě (2) se může úplně ztratit citové zabarvení výpovědi (podráždění, hněv aj.), pokud ovšem není emocionálnost signalizována zvláštní intonací. Chceme-li vytknout, že za pozdní příchod na nádraží je vinen sám bratr, nabízí se k tomu částice *jen*, která se umístí před réma: (3) *jen kvůli bratrovi*. Konečně je možné řešení syntaktickým schématem souvětným: (4) *Byla to bratrova vina, že jsme přišli na nádraží pozdě*. Réma *bratrova vina* je zde sice zdůrazněno, ale proti variantě (1) nemusí mít celá výpověď emocionální zabarvení. Toho může nabýt zvláštní intonací. Konkurenčních řešení je ovšem víc, než jsme uvedli, ale nám šlo jen o ilustraci konkurence mezi prostředky prozodickými a syntaktickými.

KONKURENTY GRAFICKÉ

- 919 Podobně jako v mluvené komunikaci dochází ke konkurenci mezi prostředky prozodickými, v komunikaci psané (tištěné) jsme svědky konkurence mezi **prostředky grafickými**. Množinu grafických konkurentů mohou tvořit různé druhy písma (např. velká písmena vedle malých písmen, kurziva vedle antikvy, různé druhy tučného písma), rozdílné mezery mezi písmeny (proložená neboli prostrkaná sazba vedle

obyčejné), rozličné způsoby podtrhávání textu (zvláště v textech psaných rukou), odlišná barva písma, rozličné signalizování odstavců, různá úprava výtčů aj. Nejčastěji se grafické konkurence využívá k hierarchizaci nadpisů v písemné komunikaci odborné (zvláště v učebnicích), právně-administrativní a ekonomické. Také v některých druzích publicistických textů slouží grafické konkurenty k tematické hierarchizaci titulů. Upoutávací funkci má střídání druhů a barev písma i celkové uspořádání nápisů ve stylu propagačním. Důležitou úlohu hraje grafická stránka také ve stylu orientačním. Grafické prostředky bývají aktualizovány v poezii počínajíc grafickým vymezením veršů a končíc různými druhy kaligramů a ideogramů.

Každá odlišnost od převažujícího grafického pozadí může být vyjádřena lexikálně nebo syntakticky, což se jeví jako konkurence mezi prostředky grafickými a jazykovými. Stojí-li např. na zadní straně výpisu ze sporožirového účtu výpověď:

Položky jsou označeny (kromě data zúčtování) textem vyjadřujícím jejich obsah (např. ŠEK, SPOŘENÍ, DŮCHOD).

signalizují velká písmena autentické názvy sloupců. V umělecké literatuře mohou grafické odchylky od základní grafiky textu imitovat grafické zvyklosti komunikačního prostředí, které je v uměleckém textu zobrazováno. Tak je tomu např. v graficky pestrém textu *Války s mloky* od K. Čapka.

Jiné povahy jsou grafické konkurenty interpunkční. Pro konstruování 920
textu je důležitá např. konkurence mezi čárkou a středníkem, mezi označováním přímé řeči uvozovkami a jejím neoznačováním, mezi vymezením vsuvek (parentezí) čárkami, pomlčkami a závorkami. O interpunkční konkurenci lze ovšem mluvit jen tam, kde záměna jednoho interpunkčního znaménka za druhé nevede ke změně významu syntaktického schématu a kde není spojena se změnou dynamické nebo intonační linie výpovědi. Do konkurence s interpunkčními znaménky mohou ovšem vstupovat prostředky lexikální a syntaktické, které vlastně explikují významy nesené interpunkcí.

Jestliže se např. v Nerudově povídce *Figurky*, kde autor užil já-formy, vyskytne výpověď (1) *Kroutím hlavou: pročpak jsem to tak napsal?*, pak otazník na konci výpovědi signalizuje tázací intonaci druhé věty i přes to, že v uvozovací větě postrádáme uvozovací sloveso (*a ptám se // a tážu se*), neboť to je implikováno ve větě *kroutím hlavou*. Varianta (1) může

být nahrazena grafickou variantou (2): *Kroutím hlavou (a ptám se): „Pročpak jsem to tak napsal?“* Volba jiného grafického konkurentu – uvozovek – vyžaduje i úpravu počátečního signálu tázací věty: tázací *pročpak* přijímá velké písmeno. To by se mohlo objevit i bez spojitosti s uvozovkami jako varianta (3). Zhruba stejný obsah je možné vyjádřit otázkou nepřímou: (4) *Kroutím hlavou, proč jsem to tak napsal.* V poslední variantě je však příznaková intonace tázací nahrazena nepříznakovou intonací oznamovací, takže zde můžeme mluvit o grafických konkurentech jen tehdy, odhlédneme-li od rozdílných schémat intonačních.

Konkurence grafických prostředků je běžná při ohraničování vsuvek. V konkurujících si interpunkčních znaménkách (čárkách, pomlčkách, závorkách) lze sice vidět signály různého stupně koheze mezi vsuvkou a větovým celkem, do něhož je vložena, ale záměnou interpunkčních znamének se nemění nic ani na obsahu, ani na syntaktické povaze parenteze. Jako příklad nám může posloužit výpověď z Olbrachtova textu:

Včera [Róza] dostala od vdané sestry z Ameriky (ach, šťastná Esterka!) velký balík obnošeného šatstva ...

Dovedeme si sice představit stejný text, v němž by autor užil místo závorek čárek nebo pomlček, závorky však signalizují hlubší předěl mezi parentezí a jejím okolím než pomlčky nebo dokonce čárky. Z hlediska komunikačního cíle je ovšem možné tyto diference zanedbat a všem třem grafickým znakům přiznat konkurenční povahu. Vedle grafických možností se nabízí i konkurenční řešení syntaktické. Parentezi by bylo možné transformovat v přístavek, jenže pak by bylo vyjádření ochuzeno o přímý vztah parentetického výroku k jeho původci a byla by oslabena emocionálnost vnitřní řeči:

Včera [Róza] dostala od vdané sestry z Ameriky, šťastné Esterky, velký balík obnošeného šatstva ...

Druhy konkurentů, kterými jsme se dosud zabývali, vyčlenili jsme na základě konkurence prostředků patřících k různým kódům komunikačních znaků: ke kinetickému, obraznému, lingvofónickému a lingvografickému. Pro konstituování stylů jak obecných, tak i individuálních je však mnohem důležitější konkurence prostředků patřících k vlastnímu kódu jazykovému.

KONKURENCE MEZI ZNAKY KÓDU JAZYKOVÉHO

KONKURENTY MEZI PROSTŘEDKY ODKAZOVÝMI
A LEXIKÁLNÍMI NEBO VĚTNÝMI

Pod tímto druhem konkurence, který má základní význam pro výstavbu jakýchkoli textů, rozumíme možnost nahrazovat za jistých kontextových podmínek prostředky lexikální a syntaktické různými druhy **prostředků odkazových (deiktických)**. Často jde o odkazování k situaci, za níž komunikace probíhá, což je možné jen v situačně zakotvených projevech mluvených.

Jsem např. na houbách a před sebou vidím pod smrčkem několik hřibů. Své překvapení, popř. radost mohu vyjádřit emocionální výpovědí, která je bez vztažení ke konkrétní situaci neidentifikovatelná: (1) *Vidíš to tam?* Výpověď doprovázím komunikačním prostředkem kinetickým: obrátím obličej ke hřibkům a obvykle na ně ukážu rukou. Vzhledem k tomu, že pronominální prostředky zastupují v závislosti na komunikační situaci a na konkrétním kontextu různé obsahy, můžeme je považovat za konkurenty krajně implicitní (viz § 924). Čistě ukazovacím prostředkům pak konkurují prostředky odkazově-lexikální a odkazově-větné, jejichž lexikální nebo syntaktická složka může nabývat různého stupně explicitnosti. Konkurenční výpověď (2) *Vidíš tam ty hřibky?* dosazuje za krajně implicitní zájmeno *to* pojmenování předmětu s příslušným ukazovacím zájmenem. Subst. *hřibky* může být blíže určeno nějakým přívlastkem, např. (3) *Vidíš tam ty krásné // nádherné hřibky?* Mnohem víc konkurenčních možností poskytuje zájmenné příslovce *tam*. Může být doplněno určením směru (4) *tam vlevo* nebo určením místa v různém stupni explicitnosti, např. (5) *tam pod (tím) smrčkem*, (6) *tam pod tím hustým smrčkem* apod.

Vedle konkurence podmíněné komunikační situací, pro kterou je charakteristická ukazovací funkce zájmenných prostředků, existuje konkurence podmíněná kontextem. Bez ní se neobejde žádný poněkud rozsáhlejší text. Užívání **odkazových konkurentů** je sice regulováno textologickými pravidly, ale jinak záleží na původci textu, k jaké míře odkazování, jehož možnosti jsou vymezeny identifikovatelností zájmenných prostředků, se podle svých stylistických zvyklostí přiklání. Množiny kontextově odkazových konkurentů poskytují na jedné straně možnost regulovat míru koherence textu (viz § 930), na druhé straně slouží k stylistickému rozrůžňování (disimilaci) výrazových prostředků. Je po-

921

chopitelné, že volba čistě odkazových prostředků snižuje redundanci textu, naopak kombinování konkurentů odkazových a lexikálních ji zvyšuje.

Pokud jde o funkční styly, zjišťujeme silnou tendenci k užívání situačních a kontextových odkazových konkurentů ve stylu konverzačním a epistolárním. Naopak styl odborný, administrativně-právní a ekonomický má sklon dávat přednost prostředkům lexikálním nebo odkazově-lexikálním i tam, kde by bylo možné vystačit jen s prostředky odkazovými. Příklady lze najít namátkou v každém textu, nám zde může posloužit jako příklad úryvek z odborného textu J. Mukařovského:

Na konci první kapitoly přerušili jsme rozbor vztahu mezi básnickým pojmenováním a realitou po zjištění, že tento vztah je oslaben ve prospěch pozornosti soustředěné na znak sám. Je tedy dílo básnické zbaveno všeho vztahu ke skutečnosti? Kdyby odpověď na tuto otázku vyzněla kladně, redukovalo by se umění na hru mající za účel jediné estetickou libost. Takovýto závěr byl by však zřejmě neúplný.

KONKURENTY IMPLICITNÍ A EXPLICITNÍ

922 Při všech komunikačních aktech jde o konkurenci nejdůležitější. Komunikačního cíle lze totiž dosáhnout výběrem různých prvků z množiny konkurentů, které zaujímají odlišné pozice na ose vymezené z jedné strany **pólem krajní implicitnosti**, z druhé **pólem maximální explicitnosti**. Osu implicitnost-explicitnost můžeme v obou směrech prodloužit, ale pak zaznamenáváme komunikáty vadné pro svou **výrazovou neúplnost** (defektivnost), nebo naopak pro **výrazovou nadbytečnost** (abundantnost). Jak výrazová defektivnost, tak i abundantnost se však mohou stát výrazovým záměrem mluvčího, a pak mají tyto konkurenty povahu prostředků příznakových.

923 Mluvíme-li o implicitnosti a explicitnosti, musíme mít na mysli, že jde o implicitnost (explicitnost) dvojího druhu. Jednu můžeme označit jako věcnou, druhou jako pojmenovavací. **Věcná implicitnost** záleží v tom, že z obsahu vědomí vybíráme pro komunikaci jen ty obsahové prvky, které chceme sdělit, a adresátovi ponecháváme volnost, aby si nevyřčené obsahy doplnil nebo je vůbec ponechal mimo svůj zájem. Naopak při věcné explicitnosti převádíme ze svého vědomí do komunikace prvky, které přesahují komunikační potřebu a často se dostávají i mimo rámec zájmu adresáta. Rozdíly v uplatňování věcně implicitní-

ho a explicitního faktoru jsou nejzřetelnější v komunikaci konverzační a epistolární, ale mají důležitou úlohu i v jiných funkčních stylech. Zejména ve stylu orientačním a direktivním závisí na volbě stupně věcné explicitnosti, zdali nápisy nebo ústní pokyny splní svůj orientační a direktivní cíl. Ve stylu odborném se dost výrazně liší věcnou explicitností styl odborněpopularizační od stylu vědeckého. Podle rozdílného sklonu k věcné implicitnosti nebo explicitnosti lze pak rozeznávat různé typy mluvčích: umísťují se mezi krajními typy, které se v komunikaci omezují na minimální údaje, a naopak typy, které se snaží uplatnit maximum z obsahu svého vědomí.

Uvedme příklad na konkurenci mezi replikami s různou mírou věcné implicitnosti a explicitnosti z běžné konverzace. Na matčinu otázku *Co děláš?* může oslovená dcera odpovědět jednoslovnou replikou (1) *Učím se*. Volba uvedené výpovědi sice splňuje minimální komunikační potřebu, ale ponechává nevyjádřenu řadu údajů uložených v dceřině vědomí. Všechny mohou být vysloveny, pokud si to komunikační situace vyžaduje nebo pokud se k tomu rozhodne mluvčí. Místo výpovědi *Učím se* nabízejí se řešení explicitnější:

Připravuju se na zkoušku.

Připravuju se na zkoušku z češtiny.

Připravuju se na zítřek, mám zkoušku z češtiny.

Musím se na zítřek připravit, protože mám z češtiny zkoušku, kterou jsem si musela odložit.

Dovedeme si snadno představit, že tato řada replik se vzrůstající explicitností může pokračovat do té chvíle, než dcera usoudí, že uspokojila matčin zájem o informace, nebo v krajním případě než vyčerpá údaje uložené ve svém vědomí.

Při tvorbě jakéhokoli textu provádí mluvčí výběr mezi tím, co se stane předmětem komunikace, a tím, co zůstane uloženo v jeho vědomí. Volba údajů z vědomí je ovšem záležitost mimojazyková, výsledkem je styl chování, nikoli styl řečový. Na druhé straně však volba údajů z vědomí silně ovlivňuje jazykovou stránku textu, neboť údaje vybrané pro komunikaci musí být pojmenovány a usouvztažněny.

Druhý typ implicitnosti, který jsme označili jako **implicitnost pojmenovovací**, záleží v tom, že v gramatické formě, lexikálním pojmenování nebo syntaktickém schématu jsou ukryty významy, které nejsou přímo vyjádřeny. U některých jazykových prostředků, ať už patří k ja-

kékoli úrovni jazykového systému, je implicitnost natolik automatizována, že vnímatel textu výrazový prostředek zpravidla neexplikuje, u jiných, ne zcela automatizovaných prostředků je k porozumění potřebné, aby si nevyjádřené významové hodnoty doplnil. Nemůžeme zde pro nedostatek místa probrat všechny typy konkurence jazykových prostředků implicitních a explicitních, omezíme se jen na charakteristické příklady, a to podle jednotlivých úrovní jazyka.

- 925 Jak je tomu s **implicitností u gramatických tvarů**? U mnoha deklináčnických a konjugačních forem zjišťujeme, že mají vedle základního významu další významy, pro které disponuje spisovný jazyk zvláštními prostředky. Je-li mluvnická forma využita k vyjádření jiného významu než základního, jinými slovy, je-li běžný význam transponován do některého významu sekundárního, vzniká konkurenční dvojice nebo početnější konkurenční množina. V ní stojí proti transponované formě prostředky explicitnější, ať už jsou vyjádřeny jinou gramatickou formou, nebo syntaktickým schématem, nebo nějakým schématem lexikálně-syntaktickým. Přítomnost syntaktických konkurentů si zde vysvětlíme tím, že sama transpozice gramatické formy je vlastně záležitost syntaktická.

Ukažme to na příkladech: Výraz (1) *člověk velkého rozhledu* má v postavení neshodného přívlastku genitiv, který se obvykle označuje jako genitiv vlastnosti. V dnešní spisovné češtině pocítíme tuto konstrukci jako knižní. Přináležitost k určovanému substantivu lze vyjádřit explicitněji instrumentálem s předložkou *s*: (2) *člověk s velkým rozhledem*. Původce projevu však může sáhnout po lexikálním prostředku, který přímo vyjadřuje vztah vlastnictví: (3) *člověk mající velký rozhled*. Ve významu genitivního přívlastku je implikován význam 'vyznačující se tím, co vyjadřuje genitiv' a to umožňuje sestavit další explicitní konkurent: (4) *člověk vyznačující se velkým rozhledem*. Přechodníková adjektiva *mající, vyznačující se* jsou prostředky kondenzační (viz § 932), které můžeme dekondenzovat, a tím rozhojnit konkurenční množinu: (5) *který // jenž má ...*, (6) *který // jenž se vyznačuje ...* Od původního výrazu (1) až po výraz větné povahy (6) explicitnost vyjádření vzrůstá. Obecně můžeme konstatovat, že pády předložkové jsou explicitnější než pády prosté a že lexikálně-syntaktické konkurenty znamenají další zvýšení stupně explicitnosti.

Podobně lze sestavit konkurenční množinu k výrazu (1) *cesta lesem*, v němž má instrumentál funkci neshodného přívlastku. Předpokládáme, že v tomto výrazu má subst. *cesta* dějový význam (= chůze nebo jízda lesem). K instrumentálu se jako explicitnější konkurent nabízí před-

most natolik automatizovanými pravidly neexplikuje, u jiných porozumění potřebné, není. Nemůžeme zde pro účely jazykových prostředků charakteristické pří-

tvář? U mnoha deklinačních tvarů mají vedle základního tvaru isovný jazyk zvláštními tvary, jejichž význam je odvozen od základního významu. U některých tvarů je význam transponován do něčeho jiného, například dvojice nebo poněkud transponované formě pro gramatickou formu, která má význam lexikálně-syntaktický. U některých tvarů si zde vysvětlíme tím, že význam je závislost syntaktická. U některých tvarů má význam v podobě obvykle označuje jako konkurenční dvojice tuto konstrukci. U některých tvarů lze vyjádřit explicitně význam 'vyznačující' pomocí další explicitní konkurenční dvojice. U některých tvarů přechodníková adnomena (viz § 932), konkurenční množinu: označuje ... Od původního významu vyjádření vzrůstá. U některých tvarů jsou explicitnější konkurenční dvojice znamenají další

výrazu (1) *cesta lesem*, příslušnost. Předpokládáme význam (= chůze nebo konkurenční dvojice nabízí před-

ložkový pád (2) *skrz les*. A zase můžeme explicitnost stupňovat lexikálním prostředkem: (3) *cesta vedoucí lesem // skrz les*. Implikuje-li výraz (1) skutečnost, že někdo šel (jel) z jednoho konce lesa na druhý, pak se jako explikant nabízí přívlástek *celý*: (4) *cesta skrz celý les*.

Implicitně-explicitní konkurence má menší rozsah v systému konjugačním, ale i zde jsme často svědky toho, že proti implicitnímu slovesnému tvaru stojí explicitnější prostředky morfologicko-syntaktické nebo lexikálně-syntaktické. Snad postačí jeden příklad: Strohý rozkaz lze vyjádřit nominálním prvkem, např. *Ticho!*, nebo infinitivem se zvláštní rozkazovací intonací, např. (1) *Nemluvit!*, ale v obou případech chybí morfologický prostředek pro imperativ a také obecné označení počtu adresátů. Větší explicitnosti se dosáhne volbou imperativní formy: (2) *Nemluv!* nebo *Nemluvte!* Výběr mezi singulárem a plurálem závisí na komunikační situaci. Zahrne-li mluvčí do rozkazu i sebe, může být forma (1) nahrazena explicitnější formou (3) *Nemluvme!*. Ve výpovědi (1) mohou být implikovány různé modální odstíny rozkazu, které lze explicitně vyjádřit příslušnými modálními prostředky, např. (4) *Nesmí se mluvit*. (5) *Nesmíš mluvit* nebo *Nesmíte mluvit*. Imperativní modalitu lze vystihnout i konkurentem lexikálním, který je explicitnější než dosud uvedené konkurenční prostředky gramatické: (6) *Je zakázáno mluvit*. Je-li sám mluvčí původcem zákazu, může explicitní výpověď znít: (7) *Zakazuji ti (// vám) mluvit*. Atd.

Obecné i individuální styly jsou silně diferencovány podle rozsahu **926**
implicitně-explicitní konkurence výrazů lexikálních. Při zvyšování stupně explicitnosti přibývá lexikálních prostředků a zároveň vzrůstá i syntaktická složitost výpovědi, neboť lexikální prostředky musí být usouvztažněny podle běžných syntaktických schémat. Nejde tedy o konkurenci čistých lexémů, ale vlastně o konkurenci lexikálně-syntaktickou. U prostředků implicitních můžeme rozlišovat lexikální prostředky, jejichž implicitnosti se dosahuje významovými posuny, a prostředky, u nichž je implicitnost zajišťována slovtvorným formantem, který má proti explikujícím lexikálním prostředkům povahu obecnou. Odhlédneme-li od faktu, že se víceslovné konkurenty vytvářejí podle syntaktických schémat, můžeme u prvního typu konkurentů mluvit o konkurenci lexikální, u druhého pak o konkurenci slovtvorně-lexikální.

Bez užití slovtvorných formantů se implicitnosti dosahuje významovými posuny lexémů. Má-li lexikální prostředek užitý v textu abstraktnější platnost, vstupuje do konkurence s ním slovní spojení, v němž je abstraktní složka významu přímo pojmenována. Místo výpovědi *Vlá-*

da se zabývala dopravou lze se vyjádřit explicitněji: *otázkou* nebo *otázkami dopravy, problémem dopravy*. Podobně výpověď *Diskutuje se o vysokoškolském studiu* je možné doplnit o interpretační substantivum: *o pojetí vysokoškolského studia*.

Nejběžnějším typem jsou implicitní výrazy vzniklé **posunem metonymickým**. Vytvoříme-li např. výpověď *Celá škola o tom věděla*, uplatnili jsme metonymický význam subst. *škola*, ke kterému se nabízejí prostředky o různém stupni explicitnosti: *všichni ve škole // učitelé i žáci školy* nebo podle kontextu *učitelé (naši) školy, popř. žáci (naši) školy*. V daném případě jde o posun na základě vztahu instituce → její členové. Běžné jsou i posuny podle spojitosti časových, např. rubrika v novinách nadepsaná *Přehled týdne* znamená 'přehled týdenních událostí' nebo 'událostí, které se staly během týdne'. Kdyby nešlo o nadpis, v němž je třeba dbát výrazové úspornosti, mohl by se původce promluvy rozhodovat mezi vyjádřením implicitním nebo explicitním.

Velmi často vzniká implicitní prostředek tím, že se název děje uplatňuje jako pojmenování výsledku děje; přitom může docházet k dalším významovým posunům jiné povahy. Např. slovo *nález*, které má od původu význam dějový (*nález starých mincí*), nabylo metonymickým posunem významu 'nalezená věc'. A tak bychom mohli nápis *Ztráty a nálezy* nahradit explicitnějším vyjádřením *Ztracené a nalezené věci // předměty*. Kdyby nešlo o nápis, mohli bychom uvažovat o dalších, ještě explicitnějších variantách, např. *Ohlašování ztrát a ukládání nalezených předmětů*. Jiný význam slova *nález* 'posudek', který registrujeme např. ve spojení *lékařský nález*, otvírá další konkurenční možnosti: *lékařský posudek // posouzení // zjištění* nebo explicitněji *posudek* aj. *vypracovaný lékařem*.

Také **prostředky metaforické** můžeme vzhledem k přirovnáním, která často tvoří jejich východisko, považovat za prostředky implicitní. Některé jsou ovšem do té míry automatizovány, že by jejich explicitní rozvedení činilo značné potíže. Např. idiomatizovaný metaforický výraz *být u vesla* sotva můžeme nahradit explicitním přirovnáním. Čím méně je však metafora automatizována, tím snáze vstupuje do konkurence s přirovnáním. Poznamenejme ještě, že sám metaforický výraz může mít různý stupeň explicitnosti: vedle metafor obsahujících jen obraz jsou běžné i metafory s konfrontací obrazu a skutečnosti. První druh metaforických výrazů je ovšem implicitnější než druhý.

Dobře to lze ukázat na následujícím příkladě z uměleckého textu J. Vejvody. Pohledu z vysoké budovy nemocnice se nabízí *zelený kami-*

nek zahrádky v šedé mozaice dvora. Jde tu o explicitnější typ metafory, který bychom mohli transformovat v typ implicitnější: *zelený kamínek v šedé mozaice*. Metaforické vyjádření můžeme rozvést v explicitní přirovnání: *zahrádka jako zelený kamínek v šedé mozaice, jakou se jevil z výše dvůr*. Kousek dál mluví Vejvoda o *malých broučcích parkujících aut*, implicitnější by bylo vyjádření bez konfrontace obrazu (*malí broučci*) a skutečnosti (*parkující auta*). Explicitnosti by se dosáhlo rozvedením metafory do přirovnání: *parkující auta podobající se malým broučkům*.

Značné výběrové možnosti poskytují konkurenční množiny k slovům, která se vyznačují **slovotvorným formantem**, do jehož krajně obecného významu se umísťuje množina významů konkrétnějších. Po stránce formální zde můžeme mluvit o konkurenci mezi výrazem jednoslovným (univerbátem) a víceslovným (multiverbátem), který je tvořen explicitními lexikálními výrazy usouvztažněnými podle obecných syntaktických schémat. Např. konatelská substantiva na *-ař* nebo *-ář* vstupují do konkurence s víceslovnými výrazy, v nichž je explicitně pojmenován druh pracovníka a přívlastkem vytčena jeho specifikace. Slovo *češtinář* vstupuje do konkurence s explicitnějším *učitel*, *profesor* nebo *student češtiny*. Přitom slovo *čeština* může být nahrazeno slovním spojením *český jazyk*, v němž je za sufix *-ina* dosazen explicitní lexém *jazyk*. Slovo *bramboriště* je možné explikovat slovními spojeními *bramborové pole // pole s bramborami // pole s nasázenými bramborami // pole osázené bramborami* atd. *

Podobné operace, které jsou spjaty s významovým postupem od implicitnosti k různým stupňům explicitnosti, můžeme provádět s adjektivy. U některých slovotvorných typů však musíme počítat s mnohoznačností, a proto u nich o konkrétních explicitních konkurentech rozhoduje kontext. Můžeme to ukázat na adj. *vodní*, kterému konkurují různé typy explicitnějšího neshodného přívlastku: *vodní stav // stav vody; vodní pohon // pohon vodou, pomocí vody; vodní potrubí // pro vodu, na vodu; vodní stavba // na vodě; vodní cesta // po vodě; vodní slalom // ve vodě, popř. na vodě; vodní pára // z vody* atd. Jednoznačný je např. sufix *-itelný*, jemuž odpovídá explicitní výraz s adjektivem *schopný* a obvykle s pasivním infinitivem: *volitelný // schopný být volen // kterého lze volit*.

U adverbii bývají v konkurenčních spojeních slova tak širokého významu, že se dá sotva mluvit o procesu explikačním. Spíše zde dochází k formální multiverbizaci, např. *svědomitě // svědomitým způsobem*. Podobně lze nahradit adv. *výjimečně* např. ve výpovědi *K úrazům do-*

cházi jen výjimečně multiverbálním adverbialním určením: jen ve výjimečných případech // situacích nebo jen za výjimečných podmínek // okolností.

Také řada sloves má k sobě explicitní konkurenty. Např. sloveso *vykolejit*, které brusiči napadali jako kalk z němčiny, může být nahrazeno explicitnějším *vyjet // vyšinout se z kolejí*. Nebo slovesu *sáčekovat* odpovídají explicitnější slovní spojení *plnit do sáčků // sypat do sáčků // rozdělovat do sáčků* apod.

- 928 Vedle slovní zásoby poskytuje velké výběrové možnosti mezi prostředky implicitními a explicitními **system syntaktický**. Už jsme se zmínili o tom, že explicitní postupy, při nichž se pojmenování jednoslovné nahrazuje víceslovným, nejsou jen záležitostí lexikální, ale i syntaktickou, neboť usouvztažňování lexémů probíhá podle syntaktických schémat s různou mírou explicitnosti. Ale rozdíly mezi implicitností a explicitností konkurenčních prostředků zjišťujeme i u schémat čistě syntaktických. Tak v konkurenci schémat členských s předložkami původními (popř. starobylými nepůvodními) a s novými výrazy předložkové povahy je větší explicitnost na straně nových předložkových výrazů, např. *dosáhnout něčeho svou pílí // díky své píli; rozhodnout spor podle zákona // na základě zákona // ve shodě // v souhlase se zákonem; postupovat proti veřejnému mínění // v rozporu s veřejným míněním* apod. Čím větší je sémantická spojitost nových výrazů předložkové povahy s lexémy, které jsou v nich užity, tím bývá míra jejich explicitnosti větší.

Prakticky ke všem syntaktickým schématům, která obsahují nějaký spojovací výraz, existují množiny konkurentů o různém stupni explicitnosti. Krajní pól implicitnosti zde představují juxtapozice větých členů nebo vět, krajní pól explicitnosti pak spojovací dvojice nebo v některých případech nové spojovací výrazy, vázané ještě na lexémy, které jim daly vznik. Takový krajní případ implicitní řady tvořené juxtaponovanými substantivy ve funkci nominálních vět můžeme doložit z J. Weisse:

[Petr Brok] *přiblížil oko a štěrbina se rozestoupila v šedivou komůrku bez oken – stůl, džbán, židle, žárovka, železné lůžko.*

Toto nominální syntaktické schéma je motivováno kontextem: jde o sled vjemů, u nichž prostorové a časové vztahy nejsou zatím důležité. Nelze pochybovat o tom, že jsou v juxtapozici substantiv implikovány a že bychom mohli sestavit množinu konkurenčních schémat s přibývající vztahovou explicitností, např.:

Viděl stůl a na něm džbán, pak vedle stolu židli, dále nad stolem žárovník a konečně v rohu železné lůžko.

Významnou úlohu při stylistické diferenciaci promluv mají množiny souvětých konkurentů, a to zejména takových, v nichž se ukrývají subordinální vztahy. Často se nabízí několikeré řešení počínajíc krajně implicitním juxtačováním vět a končíc souvětými schémata, v nichž je vztah explicitně pojmenován spojovacím výrazem zachovávajícím si svou spojitost s původním lexémem:

Bude pršet, zůstaneme doma.

Bude pršet, proto // z toho důvodu zůstaneme doma.

Bude pršet, takže zůstaneme doma.

Když bude pršet, zůstaneme doma.

Bude-li // Jestliže bude pršet, zůstaneme doma.

Jestli bude pršet, tak zůstaneme doma.

V tom případě, že bude pršet, zůstaneme doma.

Ke konkurenci mezi implicitním a explicitním vyjadřováním dochází i při výstavbě útvarů nadvětých. Explicitnosti v označování vztahů mezi samostatnými větami nebo souvětími se dosahuje tím, že se k označování vztahů volí příslušné prostředky spojovací a že se koherence textu zajišťuje prostředky odkazovými s různým stupněm explicitnosti. Protože v nadvětých útvarech vyplývají vztahy mezi samostatnými větnými celky často z kontextu, pocíťuje se zde explicitní vyjadřování vztahů jako příznaková redundance. Mají k tomu sklon především texty intelektualizované povahy. Příklad z literárněvědného textu J. Mukařovského:

Ukázalo se, že rozeznávání obsahu a formy v díle není pro estetický rozbor nikterak vhodné, protože jím nenabudeme přesné a náležité hranice mezi esteticky působivými vlastnostmi díla a vším ostatním. A toto rozlišení právě potřebujeme. Přistoupíme-li k básnickému dílu z tohoto čistě estetického stanoviska, dojdeme zase k dualismu, ovšem k jinému dualismu než předtím. Na jedné straně budou vlastnosti díla, které působí jeho estetickou účinností; jejich souhrn nazveme formou. Na druhé straně bude podklad, na kterém se forma uskutečňuje; nazveme jej materiálem.

Rozdíl mezi implicitním a explicitním vyjadřováním bývá natolik výrazný, že můžeme mluvit o implicitním a explicitním stylu. Volba vhodného stupně explicitnosti patří k základním stylistickým dovednostem.

KONKURENCE MEZI PROSTŘEDKY O RŮZNÉM STUPNI KOHERENCE

- 930 V úzké spojitosti s konkurencí mezi prostředky implicitními a explicitními je konkurence mezi různými stupni koherence jednotlivých výpovědí a textu jako celku (viz § 922). Přes značné přesahy obou konkurenčních polí dává výběr mezi implicitností a explicitností větných členů jiné výsledky než výběr mezi různými stupni jejich koherentnosti, tzn. textové spojitosti. Pozorujeme zde dokonce tendence protichůdné: větší explicitnost větných členů koherenci textu spíše oslabuje, kdežto explicitnost realizovaná výrazy spojovacími ji posiluje. Např. spojení *pozornost mládeži* je koherentnější než explicitnější vyjádření *pozornost věnovaná mládeži* a podobně je tomu v konkurenčních dvojicích *majetek obce // majetek patřící obci* nebo *přijatelná otázka // přijatelně formulovaná otázka // otázka formulovaná přijatelným způsobem* atd. Naopak dodávání spojovacích výrazů do různých syntaktických útvarů koherenci textu zvyšuje:

rozvláčný, nezajímavý výklad // rozvláčný, a proto nezajímavý výklad;

investovat je třeba do kolejové i autobusové dopravy // jak do kolejové, tak i autobusové dopravy;

vyplňování přihlášky je pracné, ale má svůj účel // třebaže vyplňování přihlášky je pracné, (přece jen) má svůj účel atd.

Řekli jsme, že shodný přívlastek je obvykle implicitnější než neshodný. Pokud jde o koherenci výpovědi, je tomu naopak: shodný přívlastek je koherentnější, např. *městská správa // správa města, platební dohoda // dohoda o platbě (o platbách), zimní počasí // počasí v zimě* aj. Také adverbialní určení mívá různou míru koherence podle toho, je-li vyjádřeno příslovcem, či příslovečným výrazem, či větným schématem: *finančně to nevydrží // po stránce finanční // co do financí // pokud jde o finance...* aj. Slovesně-jmenné spojení se proti slovesu, od něhož je dějové substantivum jako složka verbonominálního spojení odvozeno,

vyznačuje nižším stupněm koherence: *zkoumat // provádět (// podnikat) výzkum; rozhodnout // udělat (učinit // přijmout) rozhodnutí.*

Rozdílnou míru koherentnosti zjišťujeme v různých typech slovosledných. Běžná pozice shodného přívlastku před určovaným substantivem je koherentnější než přívlastek v postpozici, což platí do jisté míry i o přívlastku bohatěji rozvitém (srov. *tato pravdu milující žena // tato žena milující pravdu*). Tím si vysvětlíme, že v současné češtině vzrůstá frekvence antepozice bohatěji rozvitého přívlastku. Také postavení příklonek může ovlivňovat koherenci výpovědi. Jde zejména o ty případy, kdy se po rozsáhlejším prvním nerozpojitelném větěném členu nabízí konkurence mezi pozicí příklonky hned za tímto členem nebo až za členem dalším: *Z řemeslnického prostředí venkovského městečka se dostal // dostal se náhle do velkoměsta.*

Velký vliv na koherenci textu mají syntaktické kondenzáty. V konkurenci mezi vyjádřením kondenzovaným a nekondenzovaným (větěným) znamená užití kondenzátu posílení větěné koherence, a naopak rozpuštění kondenzátu vede k jejímu oslabení. Srov. kondenzovaný výraz *možnost existenčního uplatnění* s jeho větěným konkurentem *možnost, že se existenčně uplatní*; nebo vyjádření *nevyčíslitelná částka* s konkurentem *částka, kterou nelze vyčíslit*. Podrobněji viz § 932.

Nejvíce je koherence textu ovlivňována spojovacími výrazy jak v jednotlivých složitějších výpovědích, tak v nadvětěných útvarech. Protože zde koherence vzrůstá úměrně se vzrůstem explicitnosti textu, můžeme odkázat na příklady uvedené ve výkladu o implicitně-explicitní konkurenci. Poznamenejme jen, že si koherenční funkce spojovacích prostředků v nadvětěných útvarech vynutila jejich zvláštní pojmenování: označují se jako *konektory*. Viz příklad z J. Mukařovského v § 929.

Rozdílů v textové koherenci se dosahuje ještě jinými postupy, které lze shrnout pod pojmem **rozčleňování (parcelace) větěného**, popř. **souvětěného schématu** nebo také **osamostatňování** členských schémat, popř. vedlejších vět. Konkurojící si syntaktická schémata se při těchto procesech umísťují mezi dvěma póly: mezi řešením koherenčním, které je realizováno běžným větěným (souvětěným) schématem, a protichůdným řešením disherenčním, které záleží v úplném rozčlenění schématu, v jeho parcelaci. Tento typ konkurence je běžný v komunikační oblasti konverzační a také ve stylu uměleckém, kde slouží především v pásmu postav k zobrazování dialogů. V pásmu vypravěče má osamostatňování větěných členů funkci obsahově doplňovací nebo emocionální a zároveň aktualizací. Vypracování typologie vyčleněných větěných členů by pře-

sáhlo účel této kapitoly, a proto se omezíme na charakteristický příklad z prózy R. Johna:

[Architekt Tomáš] *brodil se ve vodě naplavené do sklepa průtrží mračen. Po kolena. S ruční pumpou v ruce. Sám.*

Všechny postupy, které jsme dosud uvedli jako příklady na snižování koherence výpovědi a textu, zůstávají v rámci spisovné normy. Za syntaktickou chybu se považuje krajní porušení koherence výpovědi, která záleží ve změně syntaktického schématu při tvorbě výpovědi a která se označuje jako **anakolut**. Dopouštějí se jí především mluvčí v nepřipravených promluvách. Příklad:

Aby se mohlo stavět, musí se sehnat, ať už od kamarádů, nebo v bance – bez toho to nejde – s dostatečně velkou sumou.

Na zvolené syntaktické schéma *musí se sehnat dostatečně velká suma* mluvčí po vsuvkách zapomněl a pokračoval podle jiného schématu; v daném případě mu asi tanula na mysli věta *musí se počítat s dostatečně velkou sumou*.

SYNTAKTICKÁ KONDENZACE

- 932 S konkurencí mezi vyjadřováním implicitním a explicitním souvisí i jiná důležitá konkurence, a to mezi **syntaktickým schématem zhuštěným, kondenzovaným a slovesným, nekondenzovaným**. Syntaktická kondenzace záleží v tom, že se zhruba stejného komunikačního cíle dosahuje transformací věty (obyčejně vedlejší) ve větný člen (např. *až uplyne lhůta // po uplynutí lhůty*), i když úspornější vyjádření větněčlenské je spojeno s menším nebo větším útlumem dějové dynamičnosti původní výpovědi. Výsledek takové transformace můžeme nazvat **kondenzátem** a větněčlenské syntaktické schéma, podle něhož se kondenzace uskutečňuje, **kondenzátorem**. Vyjdeme-li však od kondenzátu (např. *snaha přesvědčit někoho*), nabízí se pro konkurenční větu (*snaha, aby někoho přesvědčil/a*) termín **dekondenzát**.

Při jakékoli kondenzaci dochází k větší či menší implikaci informace, a proto jsme kondenzační konkurenci uvedli do souvislosti s konkurencí implicitně-explicitní. Čteme-li např. kondenzovaný nápis *Nemluvte s řidičem za jízdy*, je v kondenzátu *za jízdy* obsažen význam

když // jestliže tramvaj jede. Jsou zde tedy implikovány tři informační hodnoty: podmět děje vyjádřeného dějovým substantivem *jízda*, vztah mezi podmětem *tramvaj* a slovesem *jede* a konečně časová specifikace. Všechny tyto hodnoty musí být v dekonzenzované výpovědi vyjádřeny explicitně.

Pravým účelem kondenzace však není zvyšovat implicitnost vyjádření, nýbrž umístit větší množství informačních hodnot do rámce věty, kde se se zhuštěnými informacemi operuje lépe než v souvětí. Kromě toho se souvětí schéma uvolňuje pro vyjadřování dalších vztahů, které by bylo jinak třeba podávat formou útvarů nadvětých. Proto lze soudit, že implicitnost kondenzačních schémat je jen průvodní jev při základním procesu zhušťování informací ve výpovědích, tedy při procesu, který zvyšuje úspornost vyjadřování.

Nabízí se také zařazení kondenzačních konkurentů mezi typy konkurentů koherenčních. Kondenzátory nesporně zvyšují koherenci textu: kondenzované větné členy jsou vsazeny do větných schémat těsněji než vedlejší věty do schémat souvětých. Ale i v tomto případě je zvýšení koherence textu jev průvodní: základním úkolem kondenzace zůstává zhušťování informací, nebo přesněji, vztahů mezi informačními hodnotami.

Větné schéma může být často kondenzováno několikerým způsobem a také dekonzenzace může být provedena různými větnými schématy, která vstupují do konkurence. Proto je třeba v rámci množiny kondenzačních konkurentů rozlišovat dvě podmnožiny: jednu složenou z prostředků kondenzačních, druhou ze schémat dekonzenzovaných. Příklad:

(1) *I přes odpor obyvatelstva byly obce sloučeny.*

(2) *Proti odporu obyvatelstva, ...*

(3) *Bez ohledu na odpor obyvatelstva, ...*

(4) *Nedbajíce odporu obyvatelstva, úřady obce sloučily.*

(5) *Třebaže // Ačkoli // Přestože se obyvatelstvo stavělo na odpor, byly obce sloučeny.*

(6) *Přesto, že // Přes to, že se obyvatelstvo stavělo na odpor, ...*

(7) *Bez ohledu na to, že se obyvatelstvo stavělo na odpor, ...*

Podle slovnědruhové povahy kondenzátorů lze rozeznávat kondenzační konkurenty přechodníkové, participiální a infinitivní, dále substantivní a adjektivní a konečně adverbialní. Ve všech je ukryta predikace, která právě umožňuje rozvedení kondenzátů do schématu vedlejší věty. Predikační potence není ovšem u všech kondenzátorů stejná: větší

je u konstrukcí s neurčitými tvary slovesnými, menší u dějových substantiv a adjektiv, nejmenší pak u dějových adverbii.

Vzhledem k tomu, že při širším pojetí kondenzace lze mezi kondenzační prostředky zahrnout i některá nedějová substantiva a také některá adjektiva a adverbia s abstraktním významem, mohou dekonzenzační funkci plnit i větná schémata, u nichž predikaci zajišťují slovesa s významem víceméně formálním. Např. výpověď *Při rovnosti hlasů rozhoduje hlas předsedy* lze dekonzenzovat souvětím *Bude-li počet hlasů stejný, rozhoduje hlas předsedy*. Jiné možnosti: *Nastane-li rovnost hlasů, ... // Vznikne-li rovnost hlasů, ... // Dojde-li k rovnosti hlasů, ...* Podobně se nabízí formální dekonzenzační schéma ke zřetelovému adverbium v následující výpovědi: *Morálně je návrh nepřijatelný. // Z hlediska morálky ... // Posouzeno z hlediska morálky, ... // Posoudíme-li návrh z hlediska morálky, je nepřijatelný*. V dalším rozboru kondenzátorů se zaměříme především na kondenzátory dějové povahy.

- 933 Početná je množina schémat kondenzovaných i dekonzenzovaných, která vstupují do konkurence s konstrukcí **přechodníkovou**. Souvisí to jednak s doplňkovou syntaktickou funkcí přechodníků, jednak s jejich schopností implikovat v obecném vztahu okolnostním vztahy specifitější. Doplňková funkce přechodníkových konstrukcí umožňuje za jistých okolností konkurenci jak s kondenzátory adjektivními, tak i substantivními. Přechodníkové kondenzátory mají povahu knižní, a to konstrukce s přechodníkem minulým silnější než s přechodníkem přítomným. Příklad z Dějin národu českého od Fr. Palackého:

Mezitím přihnavše se Vršovci se zbrojným houfem, učinili útok na dům biskupský, chtějíce násilím zmocniti se hřišnice; avšak nenašedše ji, láli biskupovi, an prý proti právu a spravedlnosti ujímal se cizoložnice.

Konkurenčnost kondenzátorů a dekonzenzovaných větných schémat lze ukázat na příkladu z Fr. Šrámka:

- (1) *Karla, umývající nádobí, dbala, aby působila hřmotu co nejméně.*
 (2) *Karla, umývající nádobí, dbala, ...*
 (3) *Karla při umývání nádobí dbala, ...*
 (4) *Karla, když // jak umývala nádobí, dbala, ...*
 (5) *Karla tehdy, když umývala nádobí, dbala, ...*

menší u dějových sub-
erbií.

nzace lze mezi konden-
stantiva a také některá
mohou dekonzenzační
i zajišťují slovesa s vý-
Při rovnosti hlasů roz-
ím Bude-li počet hlasů
Nastane-li rovnost hla-
k rovnosti hlasů, ... Po-
ke zřetelovému adver-
přijatelný. // Z hlediska
// Posoudíme-li návrh
zboru kondenzátorů se
ovahy.

n i dekonzenzovaných,
chodníkovou. Souvisí
chodníků, jednak s je-
colnostním vztahy spe-
onstruční umožňuje za-
adjektivními, tak i sub-
ovahu knižní, a to kon-
přechodníkem přítom-
ckého:

oufem, učinili útok na
hříšnice; avšak nena-
pravedlnosti ujímal se

ných větných schémat

bila hřmotu

, ...

, ...

Zatímco v konkurentech (1) a (2) je časový vztah implikován, konkurent (3) s předložkovým pádem *při umývání* vyjadřuje tento vztah explicitněji a dekonzenzované konkurenty (4) a (5) vyžadují jeho plně explicitní vyjádření příslušnými prostředky spojovacími.

Vedle časových vztahů se mohou v přechodníkových konstrukcích ukrývat i jiné vztahy, pro které má spisovný jazyk specifické spojovací prostředky. Při dekonzenzaci je ovšem třeba tyto prostředky dosadit do konkurenční věty. Tak je např. v následujícím souvětí z J. Drdy v první přechodníkové konstrukci implikován vztah příčinný, v druhé způsobový. Provedeme-li dekonzenzaci, musíme konkurenční vedlejší věty opatřit příslušnými spojkami:

Když ti tři spali na půdě, bez hlídky, důvěřujíce [// protože // neboť důvěřovali] klidu vesnice tak odlehle všem cestám, bděl tento stařec za ně, sedě [// tak, že seděl] ve své vdovecké osamělosti u knihovničky ...

Podobně může přechodníkový kondenzátor, v daném případě pasivní, implikovat vztah přípustkový. Příklad si vypůjčíme z J. Marka:

... [pes] kráčel za člověkem, jsa jím samozřejmě odháněn ... [// ačkoli // třebaže // přestože jím byl odháněn ...]

Knižní charakter mají i konkurenty participiální, zvláště pokud si 934
příčestí trpné zachovává svůj jmenný tvar. V dnešní spisovné češtině, zejména v její mluvené variantě, však jmenná forma participia ustupuje stále víc formě adjektivizované. V knižních textech soutěží s participiální vazbou konstrukce přechodníková, ve které je slovesný děj pojat pasivně. Stejně jako u přechodníkových konkurentů také v konkurentech participiálních se mohou ukrývat různé vztahy, pro které je třeba při dekonzenzaci zvolit explicitní spojovací prostředky:

*Kdo na rychtářku něco věděl, umkl ted' náhle, dojat její žalostí (K. Světlá) // neboť // protože byl dojat ...
Chlapci čistě ustrojeni hodili sebou do trávy (B. Němcová) // třebaže byli čistě ustrojeni ... aj.*

Jen poměrně zřídka se u participiálních kondenzátorů setkáváme se spojkou nebo příslušným spojovacím výrazem:

Strážník Vrzal, třebaže neozbrojen a mimo službu, se šel na človička trochu blíž podívat (K. Čapek).

- 935 Velkou frekvenci mají kondenzátory infinitivní, které jsou na rozdíl od kondenzátorů přechodníkových a participiálních stylisticky neutrální. Užívá se jich po výrazech, které mají ve svém významu složku modální (vyjadřují možnost – nemožnost, snahu, sklon, povinnost aj.). K infinitivnímu kondenzátoru se tu nabízí jako konkurenční prostředek kondenzátor substantivní, a to buď v pádě prostém (obyč. v genitivu, zřídka v dativu), nebo předložkovém:

*možnost ubytovat se // ubytování (se)
neschopnost sblížit se s někým // sblížení s někým
snaha vyniknout // o vyniknutí // po vyniknutí
sklon vměšovat se // vměšování (se) // ke vměšování (se)
zákaz kouřit // kouření
právo vydávat knihy // vydávání knih // na vydávání knih*

Ve všech případech, které jsme uvedli, je infinitivní kondenzátor závislý na substantivu. Řídícím výrazem však může být adjektivum, predikativum nebo sloveso, pokud součástí jejich lexikálního významu je modální odstín:

*spolupracovat s ním bylo nemožné (// kniž. nemožno) // spolupráce s ním byla nemožná
bude snadné (// snadno) ho získat // jeho získání bude snadné
chystali se odjet // k odjezdu.*

Srovnáváme-li kondenzátor infinitivní se substantivním, zjišťujeme výhodnost prvního proti druhému. Substantivní kondenzátor víc zatěžuje stavbu věty a vnáší do výpovědi slabší nebo silnější knižní odstín. Proto dáváme v konverzaci přednost kondenzátorům infinitivním. V komunikátech intelektualizovaných, zejména odborných a právně-administrativních, frekvence konkurentů substantivních vzrůstá. Také v direktivních nápisech vítězí často substantivní kondenzátor nad infinitivním, např. *Zákaz kouření. Chození po trávníku se zapovídá.*

U všech infinitivních kondenzátorů, které jsme uvedli výše, nabízí se k dekonzenci vedlejší věta obsahová, a to buď s obsahem reálným (se spojkou *že*), nebo hypotetickým (se spojkou *aby*). Nezřídka se v infinitivním kondenzátoru ukrývají obě možnosti:

*možnost, že se ubytuje X možnost, aby se ubytoval
je důležité, že získáme čas X abychom získali čas
chystal se, že včas odjede X aby včas odjel
atd.*

Vedle případů, kdy je užívání infinitivních kondenzátorů podmíněno modálním odstínem řídicího slova, nacházíme kondenzující infinitiv i v jiných sémantických funkcích. Je běžný po slovesech vnímání, např. *slyšel rachotit zámek // rachot zámku // že rachotí zámek*. Jinou funkci má infinitiv po slovesech pohybu: *přišel mě požádat // kvůli žádosti // za účelem žádosti // aby mě požádal*. Jak o tom svědčí konkurenční kondenzátory, slouží zde infinitiv k označení vztahu účelového. Dekondenzačním prostředkem je účelová věta se spojkou *aby*.

Hovorové zabarvení konstatujeme u infinitivních kondenzátorů s významem podmínkovým, např. *Udělat ještě krok, spadl by do jámy*. Jako dekonduzující větné schéma zde slouží vedlejší věta podmínková se spojkou *kdyby*. Často se setkáváme zejména v konverzaci s konstrukcí *nebýt čeho, nestalo by se: nebýt této rušivé příhody, nemohl jsem si na nové obydlí stěžovat* (Zd. Jirotko).

Uhrnem můžeme říct, že infinitivní kondenzátory vlastně jako jediné text nezknížňují. Protože kromě případů s významem podmínkovým jsou stylisticky neutrální, hodí se do všech komunikátů bez rozdílu komunikační funkce.

Významnou úlohu mají při kondenzaci a také při syntaktické disimilaci textu **kondenzátory adjektivní**. Jejich funkcí je zhušťovat vyjádření vztahů přívláskových, které by si jinak vyžadovaly užití vět vztažných. Podle obecného významu kondenzačních adjektiv a podle jejich forem lze rozlišovat několik kondenzačních typů. Běžné je kondenzování přívlástek se skrytou predikací pomocí adjektivizovaných přechodníků na *-cí* tvořených od sloves nedokonavých:

[Kolda] *neviděl ani vrátného, domlouvajícího uprchlíkům, ani popeláře, šourajícího se z vrátnice s putnou na shrbených zádech, ba ani čističe, běžící k odstavené soupravě* (A. Branald).

U všech adjektivních kondenzátorů se nabízí dekonduzování vztažnými větami se zájmeny *který, jenž* nebo hovor. *co*.

Kondenzovány mohou být jak přívlásky volné (jaké jsou v ukázce z Branaldova textu), tak i těsné, např. *...probudil mne zvuk kamének dopadajících na podlahu mého pokoje* (Zd. Jirotko). Je-li u volného

přívlastku překryt přívlastkovou funkcí jiný vztah, může být při dekon-
denzaci explicitně vyjádřen příslušnou spojkou. Např. Dykovu výpo-
věď *Srdce Agnes, před okamžikem prudce bušící, uklidnilo se náhle* lze
dekonenzovat nejen větou vztažnou (*které // jež*), ale i spojkovou, a to
konfrontačně odporovací (*zatímco*) nebo dokonce přípustkovou (*třeba-
že // ačkoli* aj.).

V kondenzačních adjektivech na *-cí* je zhuštěn děj probíhající sou-
časně s dějem predikátového slovesa v řídící části věty. Jiným typem
adjektivního kondenzátoru jsou silně knižní adjektiva na *-(v)ší*, která
vznikla adjektivizací přechodníku minulého sloves dokonavých. Slouží
ke kondenzaci vlastnosti, která vyplývá z ukončení děje vztažné věty
před dějem predikátového slovesa ve větě řídící:

*Nedaleko měsíce slabounce zářila právě vyskočivší malička, laš-
kovná hvězdička* (J. Havlíček).

... [zástup lidu] *stále vzrůstal z nepatrného hloučku shromáždívší-
ho se před domem* ... (J. Hašek).

U starších spisovatelů najdeme kondenzační adjektiva na *-(v)ší* od-
vozená i od sloves nedokonavých. Označují vlastnost, která vznikla
ukončením děje trvajících nebo opakovaného děje. Významový rozdíl
mezi adjektivním kondenzátorem dokonavým a nedokonavým dobře
ukazuje následující příklad: ☞

... *neviděl jsem v obličeji umírajícího výraz mnišského fanatismu,
zřeknuvšího se veškerých světských rozkoší a pracovavšího jen za
klamnou vidinu* ... (J. Arbes).

Adjektivním kondenzátorům na *-vší* konkurují u bezpředmětových
sloves dějová adjektiva na *-lý*, která obyčejně pocítujeme jako stylově
neutrální. Na rozdíl od adjektiv na *-vší* se vyskytují nejen ve funkci
přívlastkové, ale i doplňkové:

Jdete roztroušenými balvany, zbloudilými sem před staletími
(V. Dyk).

Obešla bednu potaženou houní a stála za ní, náhle posmutnělá
(V. Páral).

Značnou frekvencí se vyznačují adjektivní kondenzátory, které jsou
odvozeny z příděstí trpného a jsou zakončeny na *-ný* a *-tý*. Označují

vlastnosti vyplývající z trpně pojatého děje, a to jak ukončeného, tak i po jistou dobu trvajících nebo opakovaného. Na rozdíl od aktivních typů přechodníkových nebo příčestných adjektiv řadí se k výrazovým prostředkům stylově neutrálním:

Konečně přitrhli do tábora očekávání jezdci (V. Vančura).
Zboží, na saních naložené, bylo přikryto formanskou plachtou
 (K. V. Rais).
 [Praha] *se představila Míšovu pohledu ve své podobě nejkrásnější,*
omytá nedávným deštěm ... (V. Neff).

Podobně jako přechodníková a příčestná adjektiva mohou být dekon-
 denzována i jiná adjektiva odvozená ze sloves, např. *podezřavý pohled*.
 lze za jistých okolností nahradit dekonzenzovaným vyjádřením *pohled,*
kteřý podezřívá. Zřetelně kondenzovaný charakter mají přídavná jména
 na *-telný*, např. vyjádření *sotva slyšitelný hlas* odpovídá dekonzenzova-
 né větne schéma *hlas, který bylo sotva slyšet* nebo *který lze sotva slyšet*.
 Adjektiva na *-telný* se vyskytují často v syntaktické funkci doplňku a
 sponově jmenného přísudku:

... bez jeho [= Hebronova] souhlasu ... nebylo myslitelné podnikat
cokoli na záchranu neopatrných milenců (I. Kříž).

Často slouží ke kondenzaci děje, který po různých stránkách charak- 937
 terizuje děj predikátového slovesa, **adverbium** utvořené od participiální-
 ho adjektiva (např. *udiveně* ← *udivený*, *nepohnutě* ← *nepohnutý*). Jako
 konkurenční prostředky se nabízejí při zachování kondenzace různé pády
 dějových substantiv (*udiveně* // *s údivem*, *nepohnutě* // *bez pohnutí*). Do
 konkurenční množiny zachovávající kondenzaci vstupují i konstrukce
 participiální a přechodníkové (*zeptal se udiveně* // *udiven(y)* // *jsa udi-*
ven // *divě se*). Při dekonzenzaci je ovšem třeba volit větne schéma,
 které vyhovuje vztahu implikovanému v adverbialním kondenzátoru.
 Vedle přechodníkových a participiálních adjektiv přispívají ke kon- 938
 denzaci textu nejvíc **dějová substantiva**. Jako kondenzátory je nachá-
 zíme ve všech větnečlenských funkcích. Čím je text intelektualizova-
 nější, tím více bývá jimi nasycen. Při stavbě textu je třeba počítat s tím,
 že substantivní kondenzátory kladou na adresáty větší nároky při vní-
 mání textu. Neměly by se tedy při kondenzaci přestupovat jisté meze,
 zejména by se neměly vytvářet řetězce podstatných jmen slovesných
 (např. *uveřejnění oznámení o ukončení pátrání*).

Kdybychom měli probrat všechny syntaktické varianty substantivních kondenzátorů, museli bychom to učinit v rozsáhlé monografii. Zde se omezíme na několik příkladů (z možných dekonduktátů přitom zaznamenáváme jen ten nejadekvátnější):

... [pošvatku] *zachránilo jen setkání s plující smrkovou štěpinou* (J. Tomeček) // *jen to, že se setkala ...*
 [Přemek] *s přivřenými očima naslouchal zurčení vodotrysku* ... (J. Švejda) // *jak zurčí vodotrysk ...*
 ... *byl to bezpochyby jenom pocit únavy a omámení jarním vzduchem a dlouhou chůzí* (J. Čep). // *pocit, že jsem unaven a omámen ...*
 ... *ona [= Helenka] jemu [= Ríšovi] poděkovala pokynutím hlavy* (Al. Mrštík) // *tím, že pokynula hlavou.*
 ... *Rynešovi chodili kolem ní bez pozdravu a bez povšimnutí ...* (K. J. Beneš) // *aniž pozdravili a povšimli si ji ...*
Jednoho rána si mě [šéf] zavolal do své pracovny hned po mém příchodu do kanceláře ... (J. Havlíček) // *hned když (// jakmile) jsem přišel ...*

Substantivní kondenzace je charakteristická pro intelektualizované styly, ve velkém rozsahu ji užívají zvláště autoři textů odborných a právně-administrativních. Jestliže jsme zvolili příklady z textů uměleckých, chtěli jsme tím jen dokumentovat obecné rozšíření tohoto jevu. Příklad na nasycenost odborného textu kondenzátory:

O upuštění od výkonu ochranné výchovy před jejím započatím rozhodne soud, který ochrannou výchovu uložil, a to ve veřejném zasedání na návrh prokurátora ...

VYJADŘOVÁNÍ GENERALIZOVANÉ A SPECIFIKOVANÉ

- 939 V konkurenci generalizačně-specifikační jde o výběr mezi vyjádřením generalizovaným, které ještě dostačuje k dosažení stanoveného komunikačního cíle, a vyjádřením specifikačním, které vřazuje pojmenovaný předmět, jev nebo vztah do úže vymezené množiny (podmnožiny) nebo ho dokonce pojímá jako jednotlivinu.
- 940 U prostředků lexikálních se konkurence mezi výrazem generalizačním a výrazy o různém stupni specifikace uskutečňuje jako konkurence mezi hyperonymy a hyponymy (viz Lexikologie, § 112). Např. upozornění na žlutě kvetoucí rostlinu s řapíkatými listy, jejichž zelené nebo

nahnědlé čepele plavou na vodní hladině, může se realizovat krajně generalizačním pojmenováním *rostlina* (v dialogické situaci lze na tuto rostlinu ukázat prstem, a tím ji identifikovat) nebo výrazem o různém stupni specifikace: *vodní rostlina – lekninovitá rostlina – stulík – stulík žlutý*.

Volba generalizačního nebo specifikačního prostředku závisí na komunikačním cíli a ovšem také na znalostech komunikantů. Odborníci se mohou ve svém oboru uchýlovat k prostředkům specifikačním, protože je mají uloženy ve svém vědomí, neoborníci bývají odkázáni jen na výrazy generalizační. Uvidí-li účastník dialogu sedět na plotě malého šedého ptáka, může sdělit svůj pojem pomocí generalizačního pojmenování *šedý ptáček*; zná-li příslušnou ornitologickou terminologii a dovede-li vnímaného ptáka identifikovat, zvolí pro stejný objekt název *lejsek* nebo dokonce *lejsek šedý*. Neznalost specifikačních konkurentů omezuje výběrové možnosti při komunikaci, což se projevuje menší přesností vyjadřování a také chudostí osobního stylu.

Velmi často se konkurence mezi lexikálním prostředkem specifikačním a generalizačním užívá ke *stylistické disimilaci* textu. Jde o textologický postup, kterým se zabráňuje nefunkčnímu opakování hyponyma (zejména dvojslovného nebo víceslovného). Na jeho místo nastupuje hyperonymum, jehož identifikaci s hyponymem zajišťuje buď kontext sám, nebo některý připojený odkazový prostředek. Příklad z textu J. Zubatého:

*O jelenku (*Phallus impudicus*) se naši houbaři přeli, roste-li v lesích smrkových, či listnatých, či obojích. Znal jsem tuto houbu jen z lesů smrkových ...*

Protože v podobných případech zajišťuje identitu hyponyma a hyperonyma především kontext, nemusí být stylistická disimilace provedena hyperonymem nejbližší obecnější úrovně; může k tomu posloužit i hyperonymum některé z vyšších pojmových rovin. Volba mezi hyperonymy o různém stupni obecnosti závisí na požadavcích textu a ovšem i na subjektivním rozhodnutí původce promluvy. Nefunkční opakování specifikovaných pojmenování se pocítuje jako stylistická neobratnost nebo dokonce jako stylistický primitivismus. V odborných textech však bývají autoři nuceni opakovat kvůli přesnosti i víceslovné termíny.

Významnou úlohu při stavbě textu mají *krajní generalizátory*, které se naplňují různými obsahy v závislosti na kontextu. Jde o slova jako *skutečnost, fakt, věc, předmět, prostředek; děj, proces, postup, jev, úkaz*;

otázka, problém; případ, okolnost, podmínka, příčina, důvod, účel aj.
Alespoň jeden příklad z odborné literatury:

... základní vlastností světla je jeho přímočaré šíření ve stejnorodém prostředí. **O tomto faktu** nás přesvědčuje denní zkušenost.
Pohyb tělesa je obvykle nerovnoměrný: **v tom případě** těleso urazí ve stejných časových intervalech různé dráhy.

Tyto krajní generalizátory nabývají funkce prostředků odkazových (referenčních). Jsou-li jimi pojmenovány vztahy (např. *v tomto případě, za této podmínky, z té příčiny, za tím účelem* aj.), dochází zde ke konkurenci mezi generalizátory a syntaktickými prostředky sloužícími k vyjádření těchto vztahů.

- 941 Také v oblasti syntaktické si konkurují prostředky s rozdílným stupněm generalizace vztahu, který chce mluvčí sdělit. Výběr syntaktického schématu je na jedné straně limitován specifikací vztahu, který je dán sdělným záměrem mluvčího, na druhé straně krajní generalizací, která je pro komunikační záměr mluvčího ještě únosná. Chceme-li např. pochválit obchod, kde se dobře nakupují obleky, lze k tomu zvolit krajně specifičtější konkurent: (1) *V tomto obchodě dobře nakoupí každý, kdo potřebuje nový oblek.* Podmět je zde vyjádřen specifičtější výrazem *každý, kdo potřebuje nový oblek*. Zhruba téhož komunikačního cíle lze dosáhnout zobecnujícím, reflexivním tvarem predikátového slovesa: (2) *V tomto obchodě se dobře nakupuje.* Mezi tyto dva krajní póly se umísťují konkurenty, jejichž podmět je méně specifikovaný než v konkurentu (1) a méně generalizovaný než v konkurentu (2), např. (3) *V tomto obchodě dobře nakupujeme* nebo obecněji *V tom obchodě lidé dobře nakupují.*

Dobře lze ukázat konkurenci mezi syntaktickými schématy specifičtějšími a generalizačními na některých větných členech. Např. v následující konkurenční množině stojí na krajním pólu specifikace příslovecně určitého protikladu a na krajním pólu generalizace příslovecně určitého široce pojatého zřetele:

- (1) *Proti loňskému roku se ceny zvýšily o devět procent.*
- (2) *Na rozdíl od loňského roku ...*
- (3) *Ve srovnání // v porovnání s loňským rokem ...*
- (4) *V poměru k loňskému roku ...*
- (5) *Vzhledem // se zřetelem k loňskému roku ...*
- (6) *Ve vztahu k loňskému roku ...*

Podobnou konkurenci syntaktických schémat o různém stupni zobecnění můžeme doložit ze syntaxe souvětí:

- (1) *Ačkoli // třebaže ho přemlouval, přesto ho nepřesvědčil.*
- (2) *Přestože ho přemlouval, nepřesvědčil ho.*
- (3) *Sice ho přemlouval, ale nepřesvědčil ho.*
- (4) *Přemlouval ho, jenže ho nepřesvědčil.*
- (5) *Přemlouval ho, ale nepřesvědčil ho.*
- (6) *Přemlouval ho, a nepřesvědčil ho.*
- (7) *Přemlouval ho (marně), nepřesvědčil ho.*

Specifikační prostředky lexikální jsou nutnou výzbrojí stylu odborného. Tvoří jeho **terminologické vrstvy**, které jsou uspořádány podle generalizačního stupně od krajní specifikace po maximální generalizaci. Vzhledem k tomu, že uživatelé jazyka často specifikační lexikální prostředky neznají, stávají se pro ně texty nasycené specifikačními termíny méně srozumitelnými až nesrozumitelnými. Protože se odborné texty vyznačují značnou koherencí, které se dosahuje mimo jiné častým odkazováním na užité termíny, zjišťujeme v nich vedle velké frekvence specifikačních termínů i poměrně velkou frekvenci generalizačních prostředků. Jejich identifikace s prostředky specifikačními se zajišťuje doprovodnými odkazovacími prostředky.

Podobné stylistické tendence lze doložit i ze stylu právně-administrativního a ekonomického, jenže specifikační terminologická vrstva je zde výrazně slabší a je také bližší běžnému výrazivu. Z polytematické povahy publicistického stylu a také z nutného ohledu na masového adresáta vyplývá, že se autoři publicistických textů při volbě mezi výrazy specifikačními a generalizačními přiklánějí často ke generalizaci. Ve stylu konverzačním a epistolárním vede pak ke generalizačnímu vyjadřování to, že původci promluv často příslušné specifikační prostředky neznají.

KONKURENTY ABSTRAKČNÍ A KONKRETIZAČNÍ

S konkurencí mezi vyjadřováním generalizovaným a specifikovaným souvisí **konkurence mezi výrazovými schématy o různém stupni abstraktnosti**. Výběr se pohybuje mezi dvěma krajními póly: nejzazší abstraktností a nejzazší konkrétností. Jako nejčastější případ abstraktního vyjadřování můžeme uvést syntaktické kondenzáty, které záleží

v transformaci slovesných tvarů určitých v konstrukce přechodníkové, participiální, infinitivní, adjektivní a substantivní (viz § 932–938). Krajní pól abstraktnosti zde představují kondenzáty substantivní. Vzhledem k tomu, že kondenzáty plní vedle funkce abstrakční důležitější funkci vztahově zhušťovací, pojednali jsme o nich v samostatném paragrafu.

- 944 Jedním z typů abstrakčních prostředků jsou **schémata slovesně-jmenná (verbonominální)**. Ta záleží v tom, že se děj nebo dějový stav pojímá jako dějová substance nebo dějový atribut a že se takto vzniklý nominální prvek spojuje se slovesem širokého významu, které vlastně zajišťuje jen operace s nominalizovaným dějem ve větě. Proti slovesnému vyjádření *rozhodnout* je slovesně-jmenné schéma *učinit // udělat rozhodnutí* abstraktnější. Stejně je tomu v konkurenci mezi slovesem *přesvědčovat* a verbonominálním konkurentem *být přesvědčující // přesvědčivý*. Jako abstraktnější vyjádření pocítujeme i transpozici děje (dějového stavu) v takovou okolnost široce významového slovesa, která je vlastně sémantickým jádrem celého slovního spojení: *váhat // jednat (chovat se, vystupovat aj.) váhavě*.

Slovesně-jmenná spojení poskytují několik výrazových výhod. Dějovým substantivem, které je součástí verbonominálního spojení, lze odkazovat na děj, který je vyjádřen slovesem v předcházejícím textu (nejčastěji v předcházející výpovědi), např. *Řeka se regulovala // byla regulována. Tato regulace však proběhla nešetrně k rázu krajiny*. V odborné komunikaci usnadňují dějová substantiva terminologizaci názvů pro děje, neboť transpozice děje v substanci vyvazuje děj z aktuálních souvislostí. Srov. *půda zvětrává // pokračuje zvětrávání půdy* nebo *dochází ke zvětrávání půdy*. Substantivní vyjádření děje umožňuje vytvářet hyponymní termíny, jejichž obsah může být zúžen shodnými atributy, např. *mechanické // fyzické, chemické, biologické zvětrávání*.

Další výhodou verbonominálního vyjadřování je to, že dějové substantivum má proti slovesu oslabenou valenční dynamiku. Zatímco slovesné vyjádření bez předmětového určení pocítujeme jako výrazově neúplné, transformace slovesa v dějové substantivum vytváří dojem výrazové úplnosti, např. *Vysoké školy nejen vzdělávají, ale i zkoumají // provádějí výzkum*. S větší abstraktností verbonominálních spojení souvisí i jejich sklon vyjadřovat širě založené nebo významnější akce, např. *navštívit bratra X vykonat návštěvu u rektora*.

- 945 Do výrazové konkurence může vstoupit i adjektivum a od něho utvořené **abstraktní substantivum**. V takovém případě je vlastnost transponována v substanci, která má ovšem abstraktnější povahu než atributivní znak: *nesmyslná akce → nesmyslnost akce, rychlá jízda → rych-*

nstrukce přechodníkové,
ní (viz § 932–938). Krajní
substantivní. Vzhledem k
praktičtější funkci
samostatném paragrafu.

Chémata slovesně-jmen-
ěj nebo dějový stav poji-
a že se takto vzniklý no-
znamu, které vlastně za-
e větě. Proti slovesnému
ma učinit // udělat roz-
enci mezi slovesem pře-
přesvědčující // přesvěd-
i transpozici děje (dějo-
nového slovesa, která je
spojení: váhat // jednat

výrazových výhod. Dě-
minálního spojení, lze
v předcházejícím textu
ka se regulovala // byla
ně k rázu krajiny. V od-
terminologizaci názvů
vazuje děj z aktuálních
ětrávání půdy nebo do-
í děje umožňuje vytvá-
zúžen shodnými atribu-
gické zvětrávání.

ní je to, že dějové sub-
ynamiku. Zatímco slo-
řujeme jako výrazově
ntivum vytváří dojem
lélávají, ale i zkoumají
minálních spojení sou-
ýznamnější akce, např.

ktivum a od něho utvo-
padě je vlastnost trans-
ější povahu než atribu-
rychlá jízda → rych-

lost jízdy, krásný okamžik → krása okamžiku, smutné oči → smutek očí
apod. Je-li adjektivum výchozího konkurentu kondenzátem s impliko-
vanou predikací, stává se výsledkem abstrakční transformace dějové
substantivum: *tekoucí řeka* → *tok řeky*, *tikající hodiny* → *tíkot hodin*,
vzniklá situace → *vznik situace* aj. Silný sklon ke zpředměťování atri-
butivních příznaků pozorujeme v intelektualizovaných stylech, mezi nimi
zvlášť ve stylu odborném. Příklad:

*Rozkolísanost hladin podzemních vod a míra proměnlivosti síly
pramenů je jedna z významných charakteristik režimu podzemních
vod. // Rozkolísané hladiny podzemních vod a míra proměnlivé
síly pramenů (nebo: proměnlivá míra síly pramenů) ...*

Podobně jako při zpředměťování procesů (*bězet* → *běh*) jde i při zpřed-
měťování atributivních znaků (*rychlý* → *rychlost*) o to, aby jazyk měl
k dispozici zabstraktněný výrazový prostředek pro odkazování na vlast-
nost už pojmenovanou: *Toto auto je rychlé. Ale jeho rychlost si musíte
zaplatit zvýšenou spotřebou benzínu.* Kromě toho abstraktní substantiva
vzniklá z adjektiv mohou plnit funkci kondenzační. Čteme-li u O. Suse
výpověď:

*Umělecká tvorba se při vši své specifčnosti snaší docela dobře
s teoretickým systémem, který ji postihuje,*

můžeme adverbialní určení *při vši své specifčnosti* považovat za kon-
denzát konkurenční přípustkové věty *ať je jakkoli specifická*. Případy
tohoto druhu patří ovšem do konkurence mezi vyjádřením kondenzova-
ným a nekondenzovaným.

Do konkurence mezi prostředky o různém stupni abstraktnosti lze 946
zařadit jako jeden z jejích typů **konkurenci mezi aktivní a pasivní
perspektivou výpovědi** nebo stručně řečeno **konkurenci aktivně-pa-
sivní**. Záleží v tom, že se základního komunikačního cíle může dosáhnout
jak aktivním, tak i pasivním větným schématem:

- (1) *Obchodník zvýšil ceny.*
- (2) *V obchodě zvýšili ceny.*
- (3) *V obchodě se zvýšily // byly zvýšeny ceny.*
- (4) *Zvýšily se // byly zvýšeny ceny.*

Abstraktnost vyjádření se zde zvyšuje v té míře, v jaké se agens děje odsouvá do pozadí nebo dokonce v (4) zcela eliminuje. Množina aktivně-pasivních konkurentů je víceprvková: jednotlivé konkurenty se umísťují mezi dvěma póly, z nichž jeden představuje perspektivu aktivní s konkrétním označením agentu děje, druhý pak pasivní s jeho úplným potlačením.

Konkurence mezi schémata aktivními a pasivními se týká jen schémat větných. U infinitivních, přechodníkových a adjektivních kondenzátů sice také existují vedle schémat aktivních i schémata pasivní, ale mezi oběma druhy schémat nedochází ke konkurenci. Srov. *právo volit X právo být volen; občané, volíce poslance, musí splnit jisté podmínky X jsou voleni za poslance; občané volící poslance X volení za poslance*. Při dekondukcii se však v některých případech nabízí dvojí řešení – aktivní i pasivní:

Petrova snaha zachovat vážnost ↗ *aby zachoval vážnost.*
 ↘ *aby byla zachována vážnost.*

Poměrně často lze provést dekondukcii oběma konstrukcemi – aktivní i pasivní – u kondenzátů substantivních. Závisí to na tom, zdali význam základového slovesa připouští transformaci z rodu činného do trpného. Např.:

Doba shazování parohů je pro jednotlivé druhy zvěře různá.
 // *kdy jednotlivé druhy zvěře shazují parohy ...*
 // *kdy jsou u jednotlivých druhů zvěře shazovány parohy ...*
 // *kdy se shazují parohy ...*

Jednal proti mému zákazu, ↗ *třebaže jsem to zakázal.*
 ↘ *třebaže to bylo (mnou) zakázáno.*

Pro svou větší abstraktnost jsou verbonominální spojení a pasivní konstrukce vítanými výrazovými prostředky v intelektualizovaných stylech, zejména ve stylu odborném. Avšak jejich nadměrné užívání v promluvách, které jsou určeny širokému okruhu adresátů, překáží rychlému porozumění textu. Proto lze doporučit, aby se jich v takových textech užívalo jen v případech zdůvodněných funkčně.

KONKURENTY AUTOMATIZOVANÉ A AKTUALIZOVANÉ

Pro některé komunikační oblasti je důležitý výběr mezi výrazovými prostředky automatizovanými a aktualizovanými. Za automatizované považujeme takové prostředky, které jsou běžnou součástí spisovné normy a při komunikačním aktu vystupují z jazykového povědomí mluvčích i adresátů jako ustálené nástroje komunikace. Právě ustáleností výrazových prostředků se dosahuje při komunikaci výrazové úspornosti.

Automatizovány jsou prostředky ze všech rovin gramatických i z oblasti lexikální a idiomatické. V rovině fonetické je v jistých mezích ustálena výslovnost hlásek a jejich skupin. Každá odchylka od ustálené výslovnosti, ať je způsobena nedokonalou znalostí češtiny u cizince, pronikáním nářeční báze do spisovného jazyka, nebo individuálními vadami ve výslovnosti, upoutává na sebe pozornost. Stejně tak jsou automatizovány povaha a místo slovního přízvuku. Pokud jde o větný přízvuk a o větnou intonaci, i u nich je základní podoba ustálena zároveň s jejich funkcí.

Silně automatizovány jsou prostředky morfologické, i když zde různé vývojové tendence vedly ke vzniku četných tvaroslovných dublet. Existence dublet ve spisovném jazyce je právě výrazem automatizace konkurenčních variant. Nic na věci nemění, že se dublety obvykle liší stylistickým příznakem; i ten je u většiny uživatelů spisovné češtiny automatizován. Také slovtvorné podoby slov jsou díky své ustálenosti uloženy v jazykovém povědomí příslušníků našeho národa a automatizovány jsou i slovtvorné modely, které se nabízejí pro tvorbu nových výrazových prostředků.

Automatičností se vyznačují i schémata syntaktická, ale míra syntaktické automatizace klesá od schémat členských přes větná a souvětná až po schémata textologická. Automatičnost syntaktických schémat si dobře uvědomujeme v těch případech, kdy dochází při individuálním užívání jazyka k jejich porušování anakoluty a zeugmaty. Dopustí-li se řečník např. anakolutu *S dalšími fakty, které jsou pro posuzování celého případu méně důležité* [+ krátké zaváhání], *promluví* později, pociťují to posluchači jako rušivou odchylku od automatizované vazby *promluvit o něčem*. K chybě došlo tím, že mluvčí zapomněl na původní záměr užít schématu *S dalšími fakty vás seznámím* a po vyslovení jeho části připojil část náležící ke schématu konkurenčnímu (*O dalších faktech promluví* později).

Zeugma, tzn. sprášení dvou různých vazeb, sice neregistrují vnímatelé textu jako prohřešek proti syntaktické automatizaci s takovou zře-

telností, jak tomu bývá u anakolutů, ale i v tomto případě jde o porušování ustálených syntaktických schémat, např. *Napadal a vysmíval se všem těm nereálným plánům místo Napadal všechny ty nereálné plány a vysmíval se jim.*

- 948 U lexikálních prostředků se výrazová automatizace projevuje tím, že slovo nabývá neměnné zvukové (grafické) podoby, je utvořeno podle ustáleného slovtvorného modelu (např. *tvrdost*, nikoli *tvrdota*), a patří-li k slovům ohebným, je zařazeno do určitého morfologického typu (*tvrdost* do typu *kost*). Automatizována je ovšem také významová náplň slova, ať už je monosémantická, nebo polysémantická.

Značnou úlohu má automatizace při spojování slov: každá lexikální jednotka disponuje **kolokabilitou** neboli schopností spojovat se s jistým okruhem slov, a naopak vyhýbat se spojení s jinými okruhy. Míra automatizace slovních spojení je však různá. Vedle lexikalizovaných sousloví, která označují jeden pojem a mají tendenci se univerbizovat, existují slovní spojení s poměrně volnou vzájemnou vazbou slov. Zatímco první typ je v podstatě nerozpojitelný (např. *obývací pokoj*, srov. hovor. *obývák*), druhý typ představuje spojení slov zachovávajících si značnou samostatnost (*světlý pokoj*). O automatizovaném spojení však můžeme mluvit i v druhém případě, neboť častým opakováním takových volných spojení vznikají výrazové panely, které vstupují do výpovědi jako celek. Na zjištění, že se při užívání jazyka nabízejí mluvčímu víceméně hotová slovní spojení, zakládají se tzv. **stylistické slovníky** (přesněji by se mělo mluvit o **slovnících běžných lexikálních spojení** neboli o **slovnících kolokačních**). Např. u mezinárodního slova *diskuse* jsou pravděpodobná tato spojení:

věcná, odborná, zajímavá, planá; otevřená, volná; klidná, živá, vzrušená, bouřlivá; krátká, dlouhá, nekonečná d-e;

d-e o zajímavých, aktuálních otázkách, o věcech kultury, o školství, o ničem;

d-e mezi politiky a novináři, mezi odborníky, v úzkém kruhu;

d-e začíná, rozbíhá se, rozvíjí se; vzplanula, strhla se; končí, odeznívá, uhasíná;

zahájit, otevřít; rozvíjet, žít; řídit, usměrňovat; přerušit, ukončit, uzavřít d-i;

vyvolávat, podnítit d-i;

účastnit se d-e; vstoupit, zasáhnout, pouštět se do d-e;

zaplést, vtáhnout někoho do d-e;

*předložit něco k d-i, vnést něco do d-e;
došlo k d-i*

Nerozpojitelnost a neměnnost slovních spojení a jejich syntaktických vzorců je předpokladem vzniku **idiomů**. Původně u nich šlo o aktualizací posuny významu, ale častým opakováním se taková slovní spojení zautomatizovala (viz § 952).

Protikladem jazykové automatizace je výrazová **aktualizace**. Ta vzniká záměrnou odchylkou od standardního vyjadřování. Autor jí sleduje nějaký zvláštní cíl, přídatný k obsahové stránce komunikace. V uměleckém stylu to bývá záměr dodat textu estetické hodnoty a podnítit tak u čtenářů estetické prožitky z vnímání slovesného díla. Ve stylu konverzačním a epistolárním slouží aktualizované prostředky sice také k oživení promluvy výrazovými prvky, které na sebe strhávají pozornost, ale zároveň přispívají k prezentaci původce promluvy jako zajímavého společníka. Posláním aktualizovaných prostředků v reklamních a vůbec v propagačních textech je upoutávat pozornost předpokládaných klientů. Jako příklad může posloužit nápis *SHELL* s fotografií auta doprovázený syntakticky, lexikálně a především pravopisně aktualizovaným sloganem *Aby Váš motor dobře shell*. Konečným účelem je ovšem získat vnímatele reklamy pro obchodní činnost propagovanou v reklamních textech.

Aktualizovány mohou být prvky všech gramatických úrovní spisovného jazyka. Fonetické aktualizace se dosahuje libozvučnou (eufonickou) organizací jazykových prostředků v uměleckých, a to zejména poetických textech. Mezi eufonizačními prostředky zaujímají důležité místo rýmy. I protikladný proces – nelibozvučnost neboli kakofonie řeči – může se stát zdrojem aktualizace promluvy (srov. výpověď hromadící slabikotvorné *-r-*: *Strč prst skrz krk.*). V poezii a v rytmizované próze slouží k aktualizaci uspořádání jazykových prostředků podle jistých rytmických schémat, např. trochejského, jambického, daktylského aj. Aktualizována mohou být ovšem sama veršová metra záměrným porušováním rytmických schémat.

Jen ojediněle se setkáváme s aktualizacemi v systému morfologickém; zdá se, jako by tvarosloví bylo vůči aktualizaci rezistentní. Naproti tomu soustava slovtvorná poskytuje značné možnosti, kterých využívá hlavně styl umělecký. Vedle toho vznikají aktualizací motivované neologismy ve stylu konverzačním a epistolárním, a to nejčastěji s funkcí humornou. Jako příklad může posloužit slovo *lahvác* ve významu 'láhev' (literárně je využito jako prvek konverzačně charakteri-

začnů např. u K. Pecky) nebo slovo *všimné*, které se rozšířilo s významem 'úplatek' ve familiární konverzaci. Mnoho neologismů vytvořených se záměrem aktualizacním lze doložit z poezie, ale v ní není možné vždy bezpečně rozhodnout, zdali daný neologismus nevznikl i z potřeby rytmičké. Např. adj. *slední* vnímáme na pozadí běžné podoby *poslední* jako slovtvornou aktualizaci. Čteme-li však tuto zkrácenou formu ve verších J. Vrchlického

*Hostem města cizího v slední chvíli
před odjezdem v hotelu stál jsem, z okna
hleděl v malé náměstí zašereňé
jeseně mlhou,*

připíšeme její vznik potřebě vytvořit trochejskou stopu.

V umělecké próze jsou neologismy obyčejně vyvolány v život aktualizacními záměry autorů, a pokud se nerozšíří do spisovného úzu, působí se jako prvky příležitostné (okazionalismy). J. Otčenášek nazval člověka, který „zefotovatěl“, *zefotovatělcem*; Ed. Bass zvolil pro cyklistu humorné označení *pedálista*; K. M. Čapek Chod pojmenoval lehké ženy *zárožnicemi* (← *za rohem*) a *nočňátky* (druhé slovo čteme i u M. Majerové a V. Řezáče); J. Škvorecký vytvořil z něm. *Mädel* slovo *mäd-lata* (pl.); J. Tomeček rozšířil počet substantiv na *-ná* o *předjížděnou* (ve spojení *hrát na předjížděnou*); K. Pecka užil pro peníze vysázené na dlaň výraz *dlaňovka*. Jako příklady na slovtvorné aktualizace u adjektiv a adverbů můžeme uvést *ňadratá důstojnost* (I. Olbracht), *zápražská* (← *za Prahou*) *samota* (K. M. Čapek Chod), *podkřovní pažit* (J. Tomeček), *skřetoidní tvář* (L. Souček); *naslouchavě vztyčit hlavu* (M. Majerová), *znehodnotivě sáhnout do mističky* (M. Pujmanová), *chranlivě vztyčené mezníky* (K. Světlá). Také mezi slovesy lze zjistit řadu aktualizacních neologismů: *krahujčit očima* (E. Bass), *líbnout ženu na čelo* (J. Čejka), *tvář nemimovala* (E. Bass), *důkladně vše prochutnat* (J. Wolker, I. Olbracht), *zažasnout* (B. Hrabal), *zflámovat se* (F. X. Šalda, M. Pujmanová), *zesložítovat věci* (V. Steklač) atd.

Aktualizace v oblasti syntaxe lze dosáhnout různými postupy, nejčastěji však k tomu slouží volba syntaktických schémat archaizovaných, např. záporového genitivu (*nepoznat rodné vsi*) nebo předmětového genitivu u sloves, u nichž se v dnešní češtině prosadil akuzativ (*bránit svých práv*). Jako aktualizaci pocítujeme asyndetické, nebo naopak polysyndetické spojování větných členů a vět:

Figurky mířily, sekaly, padaly, všechno jak opravdu (K. Michal).
*Viš, řekl bych, že bolest a zlo a smrt a nečistota nesaňají nehloubě-
 ji* (J. Čep).

Poetické texty, zejména texty starší, mívají silně aktualizovaný slovosled. Neobvyklé postavení větných členů je zde sice diktováno často požadavky rytmickými, ale zároveň slouží i k ozvláštňení výrazové stránky veršů. Příklad ze Zeyerovy Grizeldy:

*A mezitím co rozjímala tak,
 v kraj široký a v lesů šerou hloub
 jak ve snu dívala se Grizelda.*

Nejvydatnějším zdrojem výrazové aktualizace v próze jsou posuny 951 ve významu slov a slovních spojení, a to nejčastěji **posuny metaforické**. Aby byly vnímány jako posuny aktualizované, nesmějí být uzuální (stane-li se to, nastává jejich automatizace). K aktuálním významovým posunům dochází u všech druhů slov, nejčastěji však u substantiv. Běžné jsou případy, kdy je do obrazného vyjádření zapojen celý sled výrazů:

*Mluvílo se ponejvíce o umění. Albert servíroval, Ondřej mu služeb-
 nicky přihrával lehké míče, já sám na druhé straně síť zoufale
 odrážel zákeřné rány. Ani jediný vítězný game, ani jediný – Albert
 byl k nezdolání* (J. Havlíček).

V uvedené ukázce jsou nositeli aktualizace především substantiva, i když do nového sémantického pole strhují i jiné slovní druhy. V jiných případech se významová aktualizace projevuje sémantickým posunem adjektiv nebo sloves:

*Krajina se zdála příjemně čokoládová, prokládaná zrajícími viš-
 němi. Na obzoru se již objevily smetanové čepičky hor* (M. Skála).
*A ulicemi města proudila svoboda, byla zadarmo, jak povodeň se
 hnala, rozlévala se a lidé se zalykali v přívalu té čisté vody* (B.
 Březovský).

Jako příklad prozaického textu, který se vyznačuje silnou aktualizací, může posloužit Vančurova povídka Markéta Lazarová. Aktualizovanost výrazové stránky je v ní spjata se značnou expresivností:

Někdy nás milost boží spaluje. Dopřála Markétě lásky, díky za horoucí křídla, díky za proud dechu, v němž se zachvívá její duše. Díky a žel! Její láska má ozubí pekelníkovo, má ve sličné hubě psí tesák! Vidím pootvírati se propast a strašný dráp drúsá její okraj. Slyším hvizd, který zaléhá uši. Nešťastnice, za tvými zády skučí ďábel.

IDIOMY A FRAZÉMY

- 952 Mezi prostředky s různou mírou výrazové automatizace patří prostředky **idiomatické** a **frazeologické**. Vyznačují se tím, že se slova v nich spojují do neměnných nebo jen omezeně modifikovatelných slovních spojení, že se jejich význam liší více nebo méně od významu, který vyplývá z významů komponentů, a že jsou provázeny konotacemi podmiňnými významem jejich jednotlivých složek (více o nich viz Lexikologie, § 83–88).

Každý idiom nebo frazém může vstupovat do konkurence s výrazy neidiomatickými, např.

pěkné peníze = poměrně vysoká částka,

hříšné // nekřesťanské peníze = zbytečně vysoká částka vydaná poměrně lehkomylně,

krvavé peníze = vysoká částka způsobující tomu, kdo ji vydal, značné finanční potíže,

něco je penězi k nezaplacení = je to cennější než jakákoli částka,

hledět // koukat na peníze // být na peníze = toužit po majetku,

přijít si na pěkné peníze = zbohatnout,

mít peněz jako želez = být bohatý atd.

Idiomy a frazémy vznikají posunem původního významu komponentů a automatizací takových posunů. Nejčastěji jde o posuny metaforické, ale význam komponentů se může měnit i posuny založenými na jiných principech.

Od idiomatických prostředků, které si přes svou ustálenost zachovávají jisté napětí mezi významem doslovným a přeneseným, je třeba lišit stereotypní spojení slov ve stylu odborném, právně-administrativním, hospodářském a publicistickém. Zatímco idiomy bývají provázeny silnějšími nebo slabšími příznaky expresivními, v uvedených čtyřech funkčních stylech jde obvykle o vrstvy výrazových formulí bez zřetelných

expresivních odstínů. Vzhledem k tomu, že se tu často opakují témata i situace, za nichž ke komunikaci dochází, usnadňují výrazové stereotypy sdělování informací.

Povahu idiomů mohou mít spojení dvojslovná (*kolo dějin*) nebo vícelslovná (*kolos na hliněných nohách*). Podstatným znakem idiomatičnosti je sice ustálenost spojení, ale z idiomatičké vrstvy jazyka lze doložit řadu idiomů variantních (*mít skopovou // teleci // gypsovou hlavu*). V idiomech se někdy uchovávají archaické prvky, které se nevyskytují jako samostatná slova (*nechat někoho na holičkách*).

Vedle idiomatičké vrstvy nevětných, mezi něž můžeme zařadit i početné idiomy se slovesným prvkem transformovatelným v infinitiv (*ani po tom nevzdechne* → *nevzdechnout*), disponuje jazyk i idiomy větnými. Mezi nimi zaujímají nejdůležitější místo přísloví a pořekadla (*i mistr tesař se utne; bez peněz do hospody nelez*).

Vzhledem k tomu, že význam idiomů bývá doplněn o silnější nebo slabší odstín expresivní, bývají idiomatičké prostředky hojněji zastoupeny ve funkčních stylech, jejichž komunikační funkce připouští expresivní vyjadřování. Tak je tomu ve stylu konverzačním a epistolárním. Idiomy zde vyjadřují různé postoje a citové vztahy ke sdělovanému obsahu a zároveň se účastní vytváření obrazu mluvčího (pisatele): hojnější užívání idiomatičké vrstvy prezentuje původce promluvy jako účastníka konverzace nebo dopisování, který je schopen sdělovat informace zajímavěji nebo vtipněji. Prohlásí-li mluvčí o jiné osobě, že *ztratila hlavu*, je taková informace podána expresivněji, než kdyby řekl, že *ztratila rozvahu* nebo že *podlehla panice*. Navíc se v idiomatičké výrazu projevuje větší zaujetí pro sdělovanou informaci. Vyjádří-li se autor soukromého dopisu, že *něco uběhlo jako sen*, dává najevo svou lítost nad tím, že *něco uplynulo příliš rychle*.

Rády využívají idiomatičké prostředky, které mají často odstín výrazové nadsazenosti (hyperboličnosti), texty reklamní. Např. jedna spořitelna v náborovém letáku slibuje, že *se stane vaším dobrým sousedem, který vám vyjde vstříc*. Idiomy zde vyjadřují expresivněji slib, že spořitelna bude svým klientům ve všech případech dobře sloužit.

Sklon k idiomatizaci pozorujeme i ve stylu publicistickém, a to v těch jeho žánrech, v nichž se vyjadřují postoje autorů ke sdělovanému obsahu. Zvlášť je tomu tak tehdy, je-li text zaměřen polemicky. Získávací publicistické žánry mají v idiomech výhodné prostředky, které mohou svou expresivností zesilovat užitou argumentaci. Příklad idiomatizovaného úvodníku:

Normalizační mentalita černého trhu se dnes vrací jako bumerang. Pokřivené vztahy nabídky a poptávky má často na svědomí i stát, když diferencovanými cly, daněmi a zákony rozhoduje o tocích peněz. Čím více peněz svírá neviditelná ruka státních úředníků, tím větší korupce zachvacuje společnost. Je třeba odhodit mentalitu černého trhu. Právě změny se buď odehrají uvnitř duše člověka, nebo se neodehrají vůbec.

Idiomy jako konkurenční prostředky k výrazům neidiomatickým přispívají k bohatosti a pestrosti vyjadřování. Proto není divu, že je využívají při stavbě textu slovesní umělci, a to nejen jako charakterizační výrazy v pásmu postav, ale i jako ozvláštňovací prostředky v pásmu vypravěče. Idiomy patří sice k výrazivu automatizovanému, ale do jisté míry si přece jen zachovávají svou původní obraznou bázi. Proto mají často v textu funkci výrazových prostředků aktualizovaných:

Rozumí se, že to [synovo zanedbávání studia] prasklo. Tatínek za mnou přijel a ztropil ukrutný tartas; a že když tak, tedy nebude takový blázen, aby posílal synáčkovi peníze na flámování. Nadul jsem se uraženě, patrně ze špatného svědomí; já mu ukážu, že se uživím sám. (K. Čapek)

Zd. Jirotko zobrazil jednu z postav románu Saturnin – tetu Kateřinu – mimo jiné tím, že jí vkládal do úst přísloví a pořekadla. Její způsob mluvy pak paroduje Saturnin:

[Saturnin] přál mi dobrého jitra a pravil, že ranní ptáče dál doskáče, mladí ležáci, staří žebráci, a oznámil mi, že venku je pěkně, ale nechval dne před večerem, nevíme dne ani hodiny a kam čert nemůže, nastrčí bábu.

PROSTŘEDKY EXPRESIVNÍ

- 953 Pro některé funkční styly je důležitá **konkurence mezi jazykovými prostředky citově neutrálními a expresivními**. Za expresivní se považují takové prostředky, u nichž je pojmový obsah nebo vyjadřovaný vztah doprovázen nějakým citovým postojem mluvčího, ať už kladným, nebo záporným. Nejde však o citové postoje individuální, nýbrž kolektivní. V celkovém významu jazykového prostředku se pak obecný citový postoj k pojmovému obsahu nebo vyjadřovanému vztahu jeví jako

s vrací jako bumerang.
často na svědomí i stát,
rozhoduje o tocích pe-
státních úředníků, tím
e ba odhodit mentalitu
jí uvnitř duše člověka,

m neidiomatickým při-
není divu, že je využí-
n jako charakterizační
cí prostředky v pásmu
izovanému, ale do jisté
raznou bázi. Proto mají
malizovaných:

ia] prasklo. Tatínek za
když tak, tedy nebude
e na flámování. Nadul
ní; já mu ukážu, že se

turnin – tetu Kateřinu –
pořekadla. Její způsob

ranní ptáče dál doská-
že venku je pěkně, ale
hodiny a kam čert ne-

ence mezi jazykovými
i. Za expresivní se po-
sah nebo vyjadřovaný
uvčího, ať už kladným,
individuální, nýbrž kolek-
ku se pak obecný cito-
nému vztahu jeví jako

expresivní příznak. Mezi kladné expresivní příznaky můžeme počítat příznak shovívavý (*udělat chybu // klopýtnout*), eufemistický (*zemřít // zesnout // odejít na věčnost*), libostní (*pít víno // vínečko*), mazlivý (*ovce // beruška*), žertovný (*jít spát // jít do hajan*). K záporným expresivním příznakům patří příznak hanlivý neboli pejorativní (*osobní vlak // courák*) a vulgarizační (*noha // hnát*). Sem můžeme zařadit celou vrstvu nadávek (*nemotorný člověk // slon*) a kleteb (*sakra*). U nadávek často převažuje expresivní příznak nad pojmovým obsahem a kletby jsou vlastně jen výrazovými prostředky záporných citů.

Expresivní významy mohou být nesený prvky ze všech rovin jazyko- 954
vého systému. V mluveném jazyce lze různé expresivní odstíny vyjádřit různými intonačními schémata a kromě toho si citové postoje vynucují změnu tempa a dynamiky projevu. Ve fonetické rovině se stávají výrazovými prostředky exprese různé odchylky od fonetické normy, např. prodloužení vyslovené souhlásky (*oni hrrr na mě*). Také některé skupiny souhlásek slouží k vyjadřování expresivních postojů (např. *prndat* ve význ. 'žvanit', *čapnout* ve význ. 'polapit, chytit'). Ve fonologické rovině může být signálem expresivnosti *-ej-* proti spis. *-ý-* (*-i*): srov. jméno ptáka *hýl* s idiomem *mít hejla na nose*. V morfologické rovině lze uvést jako příklad konkurence prostředku neutrálního a expresivního tvar 1. pl. od maskulin na *-ista*: *idealisté x fašisti*. Výrazovým prostředkem emoce se může stát spojení adjektiva v ženské podobě s určeným substantivem mužského rodu: *kluk ničemná*. Kromě prostředku morfologického je zde nositelem exprese i slovosled: adjektivní atribut zaujímá postpozici. Četné expresivní prostředky nabízí i systém slovo-
tvorný, srov. např. slovo *vědátor* s neutrálním *vědec*, *smiřovačka* se *smiřování*, *dlouhatánský* s *dlouhý*, *řečnovat* s *řečnit* aj. Expresivní příznak mají často složeniny s první složkou slovesnou, např. *lamželezo*.

Rozsáhlé možnosti vyjadřovat různé emoce nabízí rovina syntaktická. Jak je známo, slovosled české výpovědi se řídí pravidly aktuálního členění výpovědi (viz Syntax, § 838). Neutrálním schématem je slovosled, kde je v první části výpovědi vyjádřeno téma, o němž se podává informace, v druhé pak réma, tj. vlastní informace. Je-li myšlenka provázána postojem citovým, může se objektivní pořad téma – réma změnit v pořad subjektivní, který je charakterizován obráceným pořadem obou částí výpovědi. Např. výpověď *Pokus obměkčit toho člověka zůstal bez výsledku* může dostat rozhořčenou podobu, kterou lze vyjádřit umístěním rematické části na počátku výpovědi: *Bez sebemenšího vý-*

sledku zůstal pokus obměkčit toho člověka! Slovosledná změna, která je nositelkou exprese, bude ovšem v mluveném jazyce podpořena odlišným intonačním schématem, než jaké zjišťujeme ve výchozí neexpresivní variantě.

Jiný příklad pro expresivní syntaktická schémata poskytuje parcelace výpovědi (viz Syntax, § 878). Může být např. výrazovým prostředkem hněvu: *Říct takovou nehoráznost! Jemu rovnou do očí! Před lidmi! Zároveň funguje v první výpovědi jako signál citového postoje infinitiv říct a ve všech třech výpovědích speciální intonace vyjadřující rozhořčení.*

Do třetice lze expresivnost syntaktických schémat dokumentovat na tzv. řečnické otázce (viz Syntax, § 805–806), která slouží k vyjádření citů provázejících přesvědčení o správnosti nějakého jednání, k emocionální sebeobhajobě apod. Jestliže mluvčí vysloví otázku *Copak se to dalo v termínu stihnout?*, je v ní obsažena exprese vyvolaná předpokladem, že by někdo mohl mít proti nesplnění nějakého úkolu námitky.

- 955 Hlavní doménou expresivnosti je ovšem slovní zásoba. Pozorujeme zde tendenci vytvářet expresivní konkurenty všude tam, kde se mluvčí při sdělování daných obsahů nemůže ubránit citovým postojům. Vedle případů, kdy expresivní konkurenty zůstávají v hranicích spisovné normy, zaznamenáváme četné lexikální jednotky, které tuto normu více nebo méně překračují:

ruce se záporným expresivním odstínem: *ploutve, pracky, pazoury, hmáty*; s libým odstínem: *řučky, ručičky, paciny*;

(*tropit*) *nesmysly*: *pitomosti // pitominy, blbosti // blbiny, voloviny, hovadiny, kraviny, koniny*; se shovívavým odstínem: *ptákoviny, pitominky, blbinky*;

špinavý: *ušmudlaný, zasviněný, zaprasený, zasraný*;

náhle, hned: *v tu ránu, jen to hvízdo, jen to fiklo, z fleku*;

upadnout: *svalit se, natáhnout se, plácnout, plesknout, praštit, sek-nout, fláknout, flinknout sebou* aj.

Nositelkem expresivnosti bývají často výrazy idiomatické. Např. význam slovesa *vynadat někomu* nabývá expresivnosti, připojí-li se k němu přirovnání *jak(o) psovi* nebo věta vyjadřující intenzitu *co se do něj vešlo*, popř. *že by od něj pes kárku nevzal*. Intenzitu expresivnosti lze stupňovat volbou expresivního slovesa *utrhnout se na někoho jako na psa* nebo *seřvat někoho jako kluka*. Vedle idiomů, které jsou přímo nebo nepřímou budovány na přirovnání, nabízí spisovný jazyk i idiomy vznik-

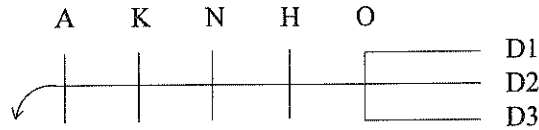
lé jinými postupy: *umýt (umejt) někomu hlavu, pouštět // svolávat na někoho hromy a blesky, dávat někomu co proto, dělat někomu peklo* aj.

Z funkčních stylů jsou pro expresivní prostředky otevřeny ty styly, v nichž se uplatňují citové postoje autorů nebo které si kladou za cíl působit na citovou stránku adresátů. Je to především styl konverzační a epistolární. Pokud jde o styl propagační, bývají v něm někdy expresivní prostředky zapojeny do úsilí získat adresáta. V uměleckém stylu se expresivní prostředky účastní zobrazování citových stavů postav v pásmu dialogickém, ale u některých slovesných umělců pronikají i do pásma vypravěčského. V omezené míře nacházíme expresivní prostředky ve stylu fejetonistickém.

KONKURENTY S RŮZNOU STYLOVOU CHARAKTERISTIKOU

Vyslovili jsme soud, že styl je záležitostí řeči, tj. aplikace jazyka na různé komunikační záměry, nikoli záležitostí jazyka, chápaného jako abstraktní jazykový systém. Přisuzujeme-li však jednotlivým jazykovým prostředkům, ať už lexikálním, nebo gramatickým, **stylovou charakteristiku** nebo **stylový příznak**, vyslovujeme stylistický soud o prvcích jazykového systému. Je to vlastně údaj předpovědácí neboli predikční v tom smyslu, že stylovou charakteristikou naznačujeme komunikační oblast, ve které se daný výrazový prostředek s největší pravděpodobností uplatní.

Základní hledisko, které rozhoduje o stylových charakteristikách jazykových prostředků, souvisí s diferenciací promluv podle toho, zdali je řadíme v duchu antické klasifikace obecných stylů ke stylu vysokému, střednímu nebo nízkému. Podle stylových příznaků, které jsou dány sepětím toho nebo onoho jazykového prostředku s jedním z uvedených tří stylů, lze sestavit **stylistickou osu** nejméně se třemi stylovými hodnotami: neutrální, hovorovou a knižní. Na straně hovorovosti je možné osu prodloužit za hranici spisovnosti tak, že zahrne prostředky interdialektické (zejména obecněčeské) a za nimi nářeční, na straně knižnosti pak prostředky archaické, které spisovnou normu, pokud se nepřehodnotí v historismy, postupně opouštějí. Graficky znázorněna vypadá stylistická osa asi takto:

sledná změna, která
ce podpořena odliš-
ve výchozí neexpre-

poskytuje parcelace
zovým prostředkem
čí! Před lidmi! Záro-
postoje infinitiv říci
dřující rozhořčení.

nat dokumentovat na
á slouží k vyjádření
ho jednání, k emoci-
otázku Copak se to
vyvolaná předpokla-
ho úkolu námitky.

zásoba. Pozorujeme
e tam, kde se mluvčí
ým postojům. Vedle
nicích spisovné nor-
eré tuto normu více

ve, pracky, pazoury,
y;

ti // blbiny, voloviny,
tínem: ptákoviny, pi-

srany;

líklo, z fleku;

lesknout, praštit, sek-

iomatické. Např. vý-
ti, připojí-li se k němu
nžitu *co se do něj ve-*
xpressivnosti lze stup-
u někoho jako na psa
teré jsou přímo nebo
jazyk i idiomy vznik-

Nejdůležitější pozicí na stylistické ose je N (stylově neutrální). Symbol K představuje prostředky knižní, symbol A archaické a zahnutí linie naznačuje postupný zánik archaických prvků. Na druhé straně osy se umísťují v pozici H prostředky hovorové a v pozici O obecněčeské (dříve označované jako lidové). Tři paralelní linie vpravo od O označují postavení a případný posun dialektismů D1, D2, D3 ... Spisovná norma může dobře fungovat jen tehdy, je-li obsazena pozice N. Posune-li se některý stylově neutrální prostředek do pozice K, vyvolá to obvyčejně posun prostředku hovorového do uprázdněné pozice N: dojde tak k zespisovnění prostředku, který se dosud umísťoval v pásmu mezi výrazy spisovnými a nespisovnými.

Jako příklad synonym, která se liší stylovými příznaky, můžeme uvést slovesa *zočít – uzřít – spatřit – uvidět – zmerčit*. Nejpevnější, neutrální pozici zaujímá v této synonymní řadě sloveso *uvidět*. Sloveso *spatřit* se cítí jako neutrální, nebo jako mírně knižní. Silnějším knižním příznakem se vyznačuje *uzřít* a mezi prostředky archaické zařadí většina mluvčích *zočít*. Na pravé straně osy se umísťuje jen sloveso *zmerčit*, které má povahu prostředku obecněčeského s příznakem familiárním. Čeští mluvčí se zde shodnou na tom, že toto sloveso, jehož základ byl převzat z němčiny, nepatří k slovní zásobě spisovné. Mohli bychom k němu připojit další substandardní slovesa *zblíknout, zblejsknout, špíz-nout*. Všechna včetně *zmerčit* jsou nositeli silných expresivních příznaků.

Ze syntaktických prostředků lze uvést jako výrazy s rozdílnou stylovou charakteristikou spojky pro vztah podmínkový *anžto – pakliže – -li – jestliže – jestli*. Stylově neutrální pozici zaujímají *jestliže* a *-li* (tuto druhou spojku někteří mluvčí hodnotí jako mírně knižní). Varianta *jestli* se sice stále víc posunuje do pozice neutrální, ale většina mluvčích, zejména starších, jí přisuzuje stylový odstín hovorový. Na levé straně stylistické osy zaujímá pozici silně knižního až archaického prostředku *pakliže*, *jestliže* vyjadřuje jen vztah podmínky. Pokud si tato spojka zachovala svůj původní význam podmínkově odporovací (*Neřekl to. Pakliže to řekl, nebylo to rozumné*), přisoudíme jí asi jen příznak knižní. Spojka *anžto* je zřetelně archaická a může se v současných projevech objevit jen jako prvek jazykového humoru.

Stylovým příznakem se často liší dubletní tvary v deklinaci a konjugaci. Např. duálový tvar *do nohou* (vedle plurálového *do noh*) cítí většina mluvčích jako knižní, někteří dokonce jako silně knižní. Tvar *píšu* se v nové podobě posunul do pozice prostředku stylově neutrálního a dubletní forma *píší* byla odsunuta do pozice knižní. Podoby *kryju*,

kupuju se také pomalu posunují z pozice zřetelně hovorové do pozice neutrální, zatímco tvary *kryji*, *kupuji* se stále víc zknížňují.

Už jsme se zmínili o různých stylových příznacích spojek, tj. prostředků syntaktických. Také u vztažných zájmen jsme svědky stylového rozvrstvení. Zájmeno *který* je stylově neutrální (*život, který plyne*), *jenž* má příznak knižní (*člověk, jehož jsem poznal*), *co* hodnotíme jako zájmeno hovorové (*řeči, co se k nám donesly*). U zájmena *jenž* se dokonce liší mírou knižnosti jednotlivé tvary: téměř bez knižního příznaku jsou tvary po předložkách (*do něhož, s nímž, k nimž*), knižní zbarvení mají tvary bezpředložkové (*jemuž, jíž, jimiž*) a silným knižním odstínem se vyznačuje tvar nom. pl. živ. mask. *již* (*mužové, již se proslavili*).

Také konkurenční syntaktická schémata se vyznačují odlišnými stylovými charakteristikami. Např. vazba slovesa *pracovat* ve významu 'něco prací vytvářet' může být trojí: *pracovat na scénáři* zaujímá na stylistické ose pozici neutrální, *pracovat o scénáři* nabylo v dnešní češtině příznaku silně knižního až archaického a konečně *pracovat nad scénářem* je hodnoceno některými mluvčími jako slangové.

Jak můžeme vymezit stylové příznaky, které jsme výše uvedli? **Stylově neutrální prostředky** jsou takové, které jsou běžné ve všech funkčních stylech a které mluvčí vnímají jako prostředky bez stylového zařazení. Samy o sobě (tj. bez zapojení do výpovědi) jsou nositeli jen pojmového nebo vztahového významu. Stylovou neutrálnost ztrácejí výrazové prostředky expresivní, které většinou zaujímají pozici prostředků hovorových nebo obecněčeských. Jejich specifičností je to, že kromě pojmového nebo vztahového významu vyjadřují ještě citové postoje.

Výrazové **prostředky s hovorovou charakteristikou** jsou určeny primárně pro mluvený jazyk a jejich nejběžnější uplatnění je v konverzačním stylu. Zaujímají pomezí postavení mezi spisovnou normou a substandardním útvarem, kterého se běžně užívá v konverzaci. Vzhledem k tomu, že jejich struktura obyčejně odpovídá spisovnému systému, posouvají se postupně mezi prostředky spisovné. Naproti tomu **substandardní prostředky** zůstávají spjaty s interdialekty, v nichž vznikly, a jejich posunu do spisovné normy brání často jejich struktura, která je ve větším nebo menším rozporu se spisovným systémem.

Jsou-li substandardní prostředky omezeny ve svém užívání sociálním prostředím, nabývají povahy **prostředků slangových** a zůstávají komunikačními prostředky profesně, zájmově nebo vrstevně vymezených sociálních skupin. Slangové prostředky tvořené podle systémových principů (obyčejně podle schémat univerbizačních) mohou se po-

stupně vřazovat do spisovného jazyka. Hovorovým, lidovým a slangovým prostředkům zůstávají obyčejně uzavřeny prestižní styly (odborný, právně-administrativní, hospodářský a orientační).

Knižní prostředky, určené především pro psanou variantu jazyka, jsou spjaty s tzv. vysokým stylem. Jsou provázeny odstínem jisté výrazové „vznešenosti“, a pokud neslouží cílům parodizačním nebo humorovým, stávají se prvky prestižních stylů. Jestliže ve vědomí mluvčího převažuje vztah silně knižních prostředků ke starším fázím vývoje češtiny, nabývají povahy jazykových **prvků archaických, zastaralých**. Jsou v současném jazykovém systému neupevněny a jejich užití musí být zvlášť motivováno. Od těchto prvků je třeba lišit **historismy**, tj. zastaralé prostředky pojmenovávající různé předměty a jevy minulých dob, např. *hejtman* jako pojmenování vojevůdce ve středověku nebo okresního správního úředníka v českých zemích před r. 1945.

Vedle stylových charakteristik, o nichž rozhoduje sepětí výrazových prostředků s vysokým, středním nebo nízkým stylem, vznikají stylové příznaky závislé na hlediscích geografických. Proti neutrálním prostředkům celonárodním stojí **prostředky oblastní**. Ty se sice většinou řadí mezi prostředky s charakteristikou substandardní, ale některé mají povahu spisovnou. Nabývají pak povahy teritoriálně omezených synonym. Vedle běžně uváděných česko-moravských lexikálních diferencí, které zůstávají v rámci spisovné češtiny, jako jsou dvojice čes. *vesnice* – mor. *dědina*, *truhlář* – *stolař*, *žito* – *rež*, lze jmenovat ještě dvojice *slánka* – *solnička*, *nahodit* – *omítnout* aj. Integračními procesy se však tato oblastní omezení postupně stírají.

